

T.C.

**ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**TARİH ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**MOĞOL İSTİLÂSI ÖNCESİNDE HÂREZM BÖLGESİNİN TİCÂRÎ
GELİŞİMİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EREN İZBUL

Tez Danışmanı

DR. ÖĞR. ÜYESİ HÜSEYİN KAYHAN

ÇANAKKALE – 2022

T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

MOĞOL İSTİLÂSI ÖNCESİNDE HÂREZM BÖLGESİNİN TİCÂRÎ GELİŞİMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EREN İZBUL

Tez Danışmanı
DR. ÖĞR. ÜYESİ HÜSEYİN KAYHAN

ÇANAKKALE - 2022

T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Eren İZBUL tarafından Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KAYHAN danışmanlığında hazırlanan ve .././2022 tarihinde aşağıdaki jüri karşısında sunulan “Moğol İstilâsı Öncesinde Hârezm Bölgesinin Ticârî Gelişimi” başlıklı çalışma, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü **Tarih Anabilim Dalı**’nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oy birliği/oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Prof. Dr. İsim SOYİSMİ

.....

(Danışman)

Doç. Dr. İsim SOYİSMİ

.....

Dr. Öğr. Üyesi İsim SOYİSMİ

.....

Tez No : .....

Tez Savunma Tarihi : .././2022

Yener PAZARCIK

Enstitü Müdürü

.././2022

ETİK BEYAN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi taahhüt ve beyan ederim.

Eren İZBUL

../../2022

TEŞEKKÜR

Bu tezin gerçekleŐtirilmesinde, çalıŐmam boyunca benden bir an olsun yardımlarını esirgemeyen saygı değer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KAYHAN'a ve çalışma süresince tüm zorlukları benimle göğsleyen ve hayatımın her evresinde bana destek olan değerli aileme sonsuz teŐekkürlerimi sunarım.

Eren İZBUL

anakkale, Ağustos 2022

ÖZET

MOĞOL İSTİLÂSİ ÖNCESİNDE HÂREZM BÖLGESİNİN TİCÂRÎ GELİŞİMİ

Eren İZBUL

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KAYHAN

19/08/2022, 89

Hârezm, kabaca tarif etmek gerekirse doğusunda Mâverâünnehr, batısında Hâzar Denizi, güneyinde Horasan ve kuzeyinde Bulgar halklarının bulunduğu bölgeyi ifade etmektedir. Ancak bu sınır tanımı yeterli değildir. Hârezm, Ceyhun Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğü ağız kısmında ve nehrin her iki tarafında kurulmuş şehirlerden meydana gelmekteydi. Ceyhun Nehri, Hârezm bölgesi için hayati önem taşımaktaydı. Bunlardan ilki güvenlik ihtiyacı şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim nehir bölge kentlerinin kuşatılmasını zorlaştırmakla birlikte, kurulan setlerin kapaklarının açılması, savaş sırasında Hârezmlilere önemli bir avantaj sağlamaktaydı. Diğer bir önemi ise taşkınları sayesinde bölge topraklarını tarıma elverişli hale getirmesidir. Gerçekten de bu nehrin suları Hârezm'i oldukça verimli bir bölge yapmaktaydı. Ancak şunun belirtilmesi gerekir ki bölgenin ana ekonomik faaliyeti tarım değil, içerisinde pek çok emtia ile birlikte çeşitli tarım ürünlerinin de bulunduğu ticaret idi. Nitekim Hârezm gerek hayvancılık, gerek bitkisel besin üretimi, gerekse köle ticaretinde önde gelen bölgeler arasında idi. Hârezm ticaretiyle ilgili diğer önemli mesele ise Otrâr Hadisesi'dir. Öyle ki, Moğolların Yakın Doğu istilasının başlangıcı kabul edilen bu olay, iki taraf arasında kurulan ticarî ilişkilerin bozulması sonucunda patlak vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Hârezm, Ceyhun Nehri, Ticaret, Otrâr Hadisesi, Moğollar.

ABSTRACT

COMMERCIAL DEVELOPMENT OF THE KHWAREZM REGION BEFORE THE MONGOL INVASION

Eren IZBUL

Çanakkale Onsekiz Mart University

School of Graduate Studies

Master of Science Thesis

Advisor: Asistant Professor Hüseyin KAYHAN

19/08/2022, 89

Khwarezm, to be roughly described, refers to the region where the Maveraünnehr is located in the east, the Caspian Sea in the west, Khorasan in the south and the Bulgarian peoples in the north. However, this limit definition is not enough. Khwarezm consisted of cities established at the mouth of the Ceyhun River, where it flows into the Aral Lake, and on both sides of the river. The Ceyhun River was of vital importance for the Khwarezm region. The first of these is the need for security. As a matter of fact, although the river made it difficult to besiege the cities of the region, the opening of the covers of the embankments provided an important advantage to the Khwarezm people during the war. Another important thing is that it makes the region's land suitable for agriculture thanks to its floods. Indeed, the water of this river made Khwarezm a very fertile region. However, it should be noted that the main economic activity of the region was not agriculture, but trade, which included many commodities and various agricultural products. As a matter of fact, Khwarezm was among the leading regions in animal husbandry, plant food production and slave trade. Another important issue related to the trade of Khwarezm is the Otrar Incident. So much so that this event, which is considered the beginning of the Mongol invasion of the Near East, broke out as a result of the deterioration of the commercial relations established between the two sides.

Keywords: Khwarezm, Ceyhun River, Trade, Otrar Incident, Mongols.

İÇİNDEKİLER

JÜRİ ONAY SAYFASI.....	i
ETİK BEYAN.....	ii
TEŞEKKÜR.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
SİMGELER ve KISALTMALAR.....	viii

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Kaynaklar	1
----------------------	---

İKİNCİ BÖLÜM

HÂREZM BÖLGESİNİN SİYÂSÎ GELİŞİMİ

2.1. Hârezmşâh Unvanı	27
2.2. İlk Tarihsel Kayıtlar ve Afrig-Oğulları Devri (?-995)	27
2.3. Me'mûn-Oğulları Devri (995-1017)	30
2.4. Gazneliler Devri	36

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MOĞOL İSTİLÂSİ ÖNCESİNDE HÂREZM BÖLGESİNİN TİCÂRÎ GELİŞİMİ

3.1. Bölgenin Uluslararası Ticaretteki Önemi ve Ticaret Ağı	42
3.2. Ticarî Faaliyetler ve Emtia	47
3.3. Köle Ticareti	57
3.4. Ticaret Mekanları: Çarşılar	59
3.5. Hârezmşâhlar Devleti'nde Ticaret Yönetimi	61

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MOĞOL İSTİLÂSININ BAŞLAMASI VE TİCÂRÎ AÇIDAN ÖNEMİ

4.1. Otrâr Olayı ve Siyâsî Boyutu	63
4.2. Otrâr Olayı ve Ticârî Boyutu	66

BEŞİNCİ BÖLÜM
SONUÇ ve ÖNERİLER

5.1. Sonuç ve Öneriler	72
KAYNAKÇA	77
EKLER	I-X
ÖZGEÇMİŞ	XI

SİMGELER VE KISALTMALAR

- a.g.e.** : Adı geçen eser.
- a.g.m.** : Adı geçen makale/adı geçen madde.
- s.** : Sayfa.
- çev.** : Çeviren.
- ed.** : Editör.
- haz.** : Hazırlayan.
- BKZ.** : Bakınız.
- AÜDTCFD** : Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.
- MEB İA** : Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi.
- TDV İA** : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

“Moğol İstilâsına Öncesinde Hârezm Bölgesinin Ticarî Gelişimi” başlıklı bu çalışmamız, üç ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde bölgenin siyâsî yapısı incelenmektedir. Nitekim bu bölümde, “Hârezmşâh” unvanı, ilk tarihsel kayıtlar, bölgenin antik çağdaki durumu ve Selçuklu öncesi dönemi hakkında çeşitli bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Biz, çalışmamızın siyâsî tarih kısmında bölgenin ilk tarihsel kayıtları ve Selçuklu öncesi dönemini ayrıntılı incelemeyi tercih ettik. Bunun nedeni ise Hârezm’in gerek Afrig-Oğulları, gerekse Me’mûn-Oğulları hâkimiyetindeki dönemlerinin literatürde fazla işlenmemesi ve aydınlatılmaya muhtaç olduğunu düşünmemizdir.

İkinci bölümde ise çalışmamızın asıl konusuna giriş yapılmakta ve kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler ışığında Hârezm bölgesinin ticarî gelişimi hakkında çeşitli çıkarımlarda bulunmaktadır.

Üçüncü bölümde bölgenin Moğol istilâsına yoğunlaşılmasıyla birlikte, istilâyı ateşleyen durum olarak kabul edilen Otrâr Olayı, kaynak tahlilleri ile gerek siyâsî, gerekse ticarî açıdan ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ve Hârezm bölgesinin ekonomik durumu da göz önünde bulundurularak çeşitli sonuçlara varılmıştır.

Asıl konuya başlamadan önce, araştırmaya zemin hazırlama amacıyla çalışmada kullanılan kaynaklar, bölgenin adı, coğrafî yapısı ve şehirleri hakkında etraflı bilgi vermeyi uygun görmekteyiz. Önce çalışmamızda sıkça başvurduğumuz bulunduğumuz kaynakları ele alalım:

1.1. Kaynaklar ve Bölgenin Özellikleri

İbn Hurdazbîh: Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik

Türkçeye Yollar ve Ülkeler Kitabı olarak çevrilen Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik adlı eserin sahibi Ebû'l Ubeydullâh b. Hurdazbih el-Bâdgâdî el-Fârisî'dir.¹ Horasan'da doğan ve İran kökenli olan müellifin ataları Bermekîler devrinde Zerdüştlük'ten ihtida ile

---

¹ İbn Hurdazbîh, *Mesâlikü'l-Memâlik, Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev: Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 13.

İslâmiyet'i kabul etmiştir.² İbn Hurdazbîh, iyi bir eğitim görmüş ve halife Mu'temîd devrinde berîd olarak memurluk görevinde bulunmuştur.³ 912-913 yıllarında vefat ettiği düşünülen müellif,⁴ yukarıda ismini verdiğimiz eserini ilk defa 846-847 senelerinde kaleme almış, daha sonra ise 885'te düzenlemiştir.⁵ İslâm ülkelerinin ticaret yollarını oldukça ayrıntılı bir şekilde kaleme alan ve bir de harita ekleyen⁶ Hurdazbîh, bu eseri ile pek çok kişi tarafından İslâm coğrafyacılığının babası olarak nitelendirilmektedir.⁷

Ya'kûbî: Kitâbü'l-Bûldân

Tam adı Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ebî Y'akûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî olan⁸ ve kısaca Ya'kûbî olarak zikredilen müellifin kaleme aldığı eser Kitâbü'l-Bûldân da erken dönem İslâm coğrafya kitaplarından. Bağdad'ta doğduğu bilinen⁹ müellifin ölüm tarihi hakkında farklı rivâyetler bulunmaktadır. Bazıları onun 897 senesinde öldüğünü düşünürken,¹⁰ bazıları ise 905 senesinde vefat ettiğini belirtmektedir.¹¹ Ya'kûbî'nin 891 senesinde kaleme aldığı Kütâbü'l-Bûldân'ı¹² Ermenistan'dan Horasân'a, Mısır'dan Magrib'e ve Hindistan'a kadar dolaştığı ve gördüğü yerlerde edindiği bilgileri topladığı kitabıdır.¹³ Çalışmamızda da özellikle Hârezm bölgesinin ticârî emtiasından bahsettiğimiz kısımlarda Ya'kûbî'nin eserine pek çok kez başvurulmuştur.

İbn Rûsteh: el-A'lâku'n-Nefise

İbn Rûsteh olarak bilinen müellifin tam adı Ebû Ali Ahmed b. Ömer'dir.¹⁴ İran kökenli olduğu bilinse de doğum yeri hakkında kesin bir sonuca varılamamaktadır. İsfahân'da doğduğunu ileri sürenler olduğu gibi, orada sadece bir süre yaşadığını düşünenler de bulunmaktadır.¹⁵ Müellifin nereli olduğu hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte ölüm tarihi ile ilgili de netlik söz konusu değildir. Ancak genel olarak kabul edilen görüş onun 922-948

² a.g.e., s. 13.

³ a.g.e., s. 14.

⁴ a.g.e., s. 14.

⁵ a.g.e., s. 14; Adam Mez, *Onuncü Yüzyılda İslâm Medeniyeti, İslâm Rönesansı*, çev: Salih Şaban, İnsan yayınları, İstanbul, 2014, s. 327; Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdazbîh", *TDV İA*, c: 20, s. 79.

⁶ İbn Hurdazbîh, s. 15.

⁷ a.g.e., s. 13.

⁸ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân, Ülkeler Kitabı*, çev: Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2019, s. 5.

⁹ a.g.e., s. 5.

¹⁰ a.g.e., s. 6.

¹¹ a.g.e., s. 6.

¹² Murat Ağarı, "Ya'kûbî", *TDV İA*, c: 43, s. 287.

¹³ Mez, *İslâm Rönesansı*, s. 328.

¹⁴ İbn Rûsteh, *el-A'lâku'n-Nefise, Dünya Coğrafyası*, çev: Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s. 13.

¹⁵ a.g.e., s. 13.

yılları arasında öldüğüdür.¹⁶ İbn Rüsteh'in de bir süre devlet memurluğu yaptığı karşımıza çıkmaktadır ki o, halife Muktefi devrinde posta teşkiâtı müdürlüğünü üstlenmiştir.¹⁷

El-A'lâku'n-Nefise'nin ne zaman yazıldığı konusuna gelecek olursak iki görüşün bulunduğunu aktarmamız gerekmektedir. İlk görüş eserin 903 senesinde kaleme alındığı yönündedir. Bir diğer görüş ise 912 senesini savunmaktadır. Kısaca söylemek gerekir ki bahsettiğimiz eser, 903 ilâ 912 tarihleri arasında kaleme alınmıştır.¹⁸ İbn Rüsteh'in ansiklopedi tarzında yazdığı eserinin maalesef yedinci cildi günümüze kalmıştır.¹⁹ Eserinde kısaca denizler, nehirler ve şehirler meşhur özellikleri ile ele alınmaktadır.²⁰

İbn Fadlân: el-Rihle

X. yüzyıla ait kaynaklarımızdan bir diğeri İbn Fadlân'ın yazdığı seyahâtnâme tarzındaki eseridir. İbn Fadlân, halife Muktedir devrinde devlet dîvânında kâtiplik görevinde bulunmaktaydı.²¹ Bahsettiğimiz eser, İdil Bulgar Devleti hükümdarı Almış Han'ın, Müslümanlığı benimsemesiyle, Abbâsî halifesinden yeni kabul ettikleri dini öğretecek din adamları ve camiler inşa edecek mimarlar istemesi üzerine, halifenin emri ile oluşturulan ve içerisinde İbn Fadlân'ın da bulunduğu halifelik heyetinin yolculuk sürecinde kaleme alınmıştır.²² İbn Fadlân'ın 921'de yola çıktığını ve 922'de döndüğünü bilmekteyiz.²³ Dolayısıyla eseri 922 senesinden sonra yazılmış olmalıdır.

Bahsettiğimiz eserin keşfediliş hikâyesi ise oldukça ilgi çekicidir. Eser, Zekî Velidî Togan tarafından 1923'te Meşhed İmam Rızâ Kütüphanesi'nde bulunmuştur. Togan, kütüphanede araştırma yaparken içinde İbnü'l Fâkîh, Ebû Dülef ve İbn Fadlân'ın eserlerinin bulunduğu bir coğrafya mecmuasına rastlamış ve bu olaydan hemen sonra keşfini bir dizi makale ile ilim dünyasına tanıtmıştır. Ardından, İbn Fadlân ve eseri hakkında yazdığı doktora tezini "İbn Fadlan's Reisebericht" adıyla 1935'te Viyana Üniversitesi'nde tamamlamıştır.²⁴

---

¹⁶ a.g.e., s. 14.

¹⁷ a.g.e., s. 13.

¹⁸ a.g.e., s. 14.

¹⁹ a.g.e., s. 14.

²⁰ a.g.e., s. 16.

²¹ *İbn Fadlân Seyahatnamesi*, çev: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018, s. VII.

²² Aliyev Salih Muhammedoğlu, "İbn Fadlân", *TDV İA*, c: 19, s. 477.

²³ a.g.m., s. 477.

²⁴ a.g.m., s. 478-479.

Eserin içeriğine gelecek olursak, Fadlân, elçilik görevi ile İdil Bulgar Devleti'ne giderken geçtiği bölgelerin coğrafi özellikleri, iklimsel yapıları, halkların gelenek-görenekleri ve dinî inanışları gibi pek çok konu hakkında oldukça önemli bilgiler aktarmaktadır. Eserde fazlaca bahsedilen halklar ise Oğuzlar, Peçenekler, Bulgarlar, Ruslar ve Hazarlar'dır.²⁵

İstahrî: Mesâlikü'l-Memâlik

Tam adı Ebu İshak İbrahim b. Muhammed İstahrî'dir.²⁶ Doğumu hakkında pek bilgimiz olmasa da 952'de İbn Havkâl ile görüştüğü ve bu nedenle de onunla aynı dönemde yaşadığı bilinmektedir.²⁷ Vefatıyla ilgili de kesin bir bilgi bulunmasa da muhtemelen 952'den sonra hayatını kaybettiği düşünülmektedir.²⁸ İstahrî'nin eserini ne zaman yazdığı meselesi, doğumu ve ölümü gibi tam olarak bilinmemekle birlikte iki görüş bulunmaktadır. İlk görüş, eserin 930 ilâ 932 yılları arasında yazılmış olabileceğini savunurken, bir diğer görüş ise 951 ilâ 952 yılları arasında kaleme alınması gerektiğini belirtmektedir.²⁹

Çalışmamızda sıklıkla başvurduğumuz İstahrî'nin Mesâlikü'l-Memâlik'inde, kabaca bahsetmek gerekirse şehirler ve bölgeler arası mesafeler³⁰, yerçekimleri (dağlar, nehirler, çeşitli geçitler)³¹ ve bahsedilen bölgelerdeki halkların kültürel özellikleri³² bulunmaktadır.

Kudâme b. Ca'fer: Kitabü'l-Harâc ve Sinâtü'l-Kitâbe

Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyad el-Kâtib el-Bağdâdî³³, kısacası Kudâme b. Ca'fer, 847 senesinde Bağdad'ta doğmuştur.³⁴ Ailesi Basra kökenli Hıristiyan bir aile idi.³⁵ Kudâme'nin İslâm'ı kabulü ise muhtemelen 902 yahut 903 senesidir.³⁶ Müellifin ölüm tarihi ise büyük bir ihtimalle 948'dir.³⁷ Kudâme b. Ca'fer de Abbâsî

²⁵ İbn Fadlân Seyahatnamesi, s. VII.

²⁶ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik, Ülkelerin Yolları, Değerlendirme-Metin*, çev: Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2020, s. XI.

²⁷ a.g.e., s. XI; Marina A. Tolmacheva, "İstahrî", *TDV İA*, c: 23, s. 203.

²⁸ İstahrî, s. XII.

²⁹ Tolmacheva, a.g.m., s. 205.

³⁰ İstahrî, s. XVI.

³¹ a.g.e., s. XVII.

³² a.g.e., s. XXIII.

³³ Kudâme b. Ca'fer, *Kitabü'l-Harac (Fetihler-Siyaset-Coğrafya-Vergiler-Bürokrasi)*, çec: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 11.

³⁴ a.g.e., s. 11; Cengiz Kallek, "Kudâme b. Ca'fer", *TDV İA*, c: 26, s. 311.

³⁵ Kudâme b. Ca'fer, s. 11.

³⁶ Kallek, a.g.m., s. 311.

³⁷ Kudâme b. Ca'fer, s. 11.

Devleti'nin çeşitli kademelerinde memurluk görevinde bulunmuştur. Çalıştığı dairelere bakacak olursak ed-Dîvânü'l-Kebîr, Divânü'l-Meşrikâ ve Medîsü'z- Zîmâm sayılabilir.³⁸

Müellif, Kitâbü'l Harâc ve Sinâtü'l-Kitâbe adıyla bilinen ve en meşhur eseri olan çalışmasını 932'de kaleme almış ve vezir Ali b. İsa'ya takdim etmiştir.³⁹ Söz konusu eserin yazılış amacı ise Abbâsî Devlet dairelerinde çalışan bürokratlara rehberlik etmektir.⁴⁰ Eserin içeriğine baktığımızda ise fetihler, coğrafya, ekonomi yönetimi (vergiler, çeşitli gelir kaynakları ve kalemleri) ve devletin çeşitli resmî büroları hakkında çok önemli bilgiler karışımıza çıkmaktadır.⁴¹

Mesûdî: Mürûc Ez-Zeheb, et-Tenbîh ve'l-İşrâf

Tam adı Ebû'l Hasan Ali b. Hüseyin el-Mesûdî⁴² olan ve kısaca Mes'ûdî olarak bilinen müellifin doğum tarihi hakkında farklı görüşler mevcuttur. Onun 893-894'te doğduğunu düşünenler olduğu gibi⁴³, 878-888 tarihleri arasında da doğmuş olabileceğini savunanlar bulunmaktadır.⁴⁴ Bağdad'ta doğduğuna kesin gözü ile bakılan⁴⁵ Mes'ûdî'nin 956-957 yılları arasında öldüğü tahmin edilmektedir.⁴⁶ Yüksek bir entelektüel kişiliğe sahip olduğu anlaşılan Mes'ûdî, muhtemelen Farsça, Süryânîce ve hatta Tevrât'ı Arapça'ya çevirebilecek kadar İbrânîce bilmekteydi.⁴⁷ Öte yandan, entelektüel kişiliğini destekleyen bir diğer durum ise yazarın 34 tane kitabının olmasıdır.⁴⁸ Günümüze ise maalesef bunlardan “Mürûc Ez-Zeheb” ve “et-Tenbîh ve'l-İşrâf” adlı eserleri ulaşabilmiştir.

Müellif, Mürûc Ez-Zeheb adlı eserini 943 yılında Fustât'da yazmıştır. Eser, ilki 947 ve ikincisi ise 956 olmak üzere iki kez gözden geçirilip genişletilmiştir. Günümüze ise ilk gözden geçirilen yani 947'deki hali ulaşmıştır.⁴⁹ Mürûc Ez-Zeheb, yeryüzü şekilleri, iklim denilen bölgeler ve bu bölgelerin sınırları ile başlayıp⁵⁰ daha sonra da başta Horasan, Kuzey

³⁸ Kallek, a.g.m., s. 311.

³⁹ Kudâme b. Ca'fer, s. 11; Kallek, a.g.m., s. 311.

⁴⁰ Kudâme b. Ca'fer, s. 13.

⁴¹ a.g.e., s. 14.

⁴² Mesûdî, *Mürûc Ez-Zeheb, Altın Bozkırlar*, çev: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2017, s. 13.

⁴³ a.g.e., s. 13.

⁴⁴ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf, Dünya Coğrafyası ve Tarihi*, çev: Mithat Eser, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2020, s. 17.

⁴⁵ Mes'ûdî, a.g.e., s. 17.

⁴⁶ Mesûdî, *Mürûc Ez-Zeheb*, s. 14.

⁴⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 19.

⁴⁸ a.g.e., s. 20.

⁴⁹ Casim Avcı, “Mesudî, Ali b. Hüseyin”, *TDV İA*, c: 29, s.354.

⁵⁰ Mesûdî, *Mürûc Ez-Zeheb*, s. 17.

Afrika, Mısır, Şam, Hazar çevresi, Çin ve Hindistan gibi pek çok bölge hakkında çeşitli bilgiler aktarmaktadır.⁵¹

Mes'ûdî'nin bir diğer eseri *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* ise muhtemelen 955-956 senesinde yazılmış olup, yazarın son kitabıdır.⁵² Söz konusu eser, ilk bölümlerinde genellikle dünya coğrafyası, bazen de ilkçağ hakkında çeşitli bilgiler sunmaktadır.⁵³ Ancak ikinci kısımda ise eskiçağ tarihi daha da genişletilmekte, medeniyetler tanıtılmakta, İran, Roma ve Bizans tarihi özetlenmektedir.⁵⁴ Eserin büyük bir bölümü ise Hz. Muhammed devrini de içine alacak şekilde 956 senesine kadar getirilen İslâm tarihiyle ilgilidir.⁵⁵ Tarihî bilgilerin yanı sıra, özellikle Ceyhun Nehri ve çevresi hakkında verdiği bazı malûmatlara çalışmamızın ticâretle ilgili bahislerinde başvurulmuştur.

Anonim Hudûdü'l-Âlem

982-983'te telif edilen⁵⁶ ve yazarı bilinmeyen *Hudûdü'l-Âlem*, Afganistân'daki Ferîgûnîler Hanedanı'ndan Emîr Ebû'l-Hârîs Muhammed b. Ahmed'e takdim edilmiştir.⁵⁷ Eserin neşir aşamasında ilk olarak Toumansky ön plana çıkmış ve eseri yayınlamak için girişimlerde bulunmuşsa da ömrü buna yetmemiştir. Daha sonra ise meseleyi V.V. Barthold üstlenmiş, 1930 yılında Leningrad'ta bir inceleme metniyle birlikte eseri yayınlamıştır. Ayrıca söz konusu kitap, 1937 senesinde Minorsky tarafından "Hudûd al-'Alam: The Regions of The World" adıyla Londra'da İngilizce olarak neşredilmiştir.⁵⁸

İbn Hurdazbîh, İstahrî, Mes'ûdî ve Ceyhânî gibi isimleri kaynak olarak kullanıldığını gördüğümüz *Anonim Hudûdü'l-Âlem*,⁵⁹ yeryüzü şekillerinin anlatımı ile başlar (denizler, göller, nehirler, körfezler, dağlar vb.),⁶⁰ daha sonra ise dünyadaki bölgeler ele alınır. Bölgelerin önce sınırları, büyük şehirleri, idârî yapıları, halkı ve kültürel özellikleri⁶¹

⁵¹ a.g.e., s. 18.

⁵² Avcı, a.g.m., s. 354.

⁵³ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 22.

⁵⁴ a.g.e., s. 22.

⁵⁵ a.g.e., s. 23.

⁵⁶ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, çev: Abdullah Duman-Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2018, s. IX.

⁵⁷ a.g.e., s. IX; Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l-Âlem", *TDV İA*, c: 18, s. 304.

⁵⁸ a.g.m., s. 304.

⁵⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. XIII.

⁶⁰ a.g.e., s. XV.

⁶¹ a.g.e., s. XVII.

verildikten sonra çalışmamız için de oldukça önem taşıyan ticaret ve ticaret yolları hakkında mühim bilgiler aktarılır.⁶²

Mukaddesî / Makdîsî: Ahsenü't Takâsîm

Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el-Bennâ el- Mukaddesî eş-Şâmî el-Beşşârî⁶³ 946-947'de Beytü'l-Mukaddes/Beytü'l-Makdîs (Kudüs)'te doğmuştur.⁶⁴ Bu nedenle de Mukaddesî yahut Makdîsî olarak anılmaktadır. Ölüm tarihi ise 1000 yılı olarak verilmektedir.⁶⁵ Mukaddesî, eseri Ahsenü't-Takâsîm'i 40 yaşında, yani 986-987'de kaleme almıştır.⁶⁶ Müellif hakkında verilebilecek bir başka ayrıntı ise eserini kaleme almadan önce bilgi toplama aşamasındayken, yani yolculuğu sırasında çok büyük zorluklar çekmesidir. Hatta bu durumu eserinde de bunu şu şekilde belirtmektedir: “Dilencilik ve büyük günahlara batmanın dışında, her yolcunun başına gelen şeylerden ben de nasibimi aldım.”⁶⁷

Mukaddesî, eserini kaleme alırken, her bölgeyi detaylı bir şekilde anlatmaya gayret etmiş, bunu yaparken de bölgelerin çeşitli istatistikî özellikleri, demografik yapıları, dinsel/mezhepsel durumları ve çalışmamız için hayati öneme sahip üretim, ithalat ve ihracat gibi ticarî faaliyetler hakkında oldukça mühim bilgiler aktarmıştır.⁶⁸

Bunların yanı sıra Mukaddesî, Mısır (Metropol), Kasaba (Başkent), Beled (Kasaba), Kûre (Yöre-Civâr), İklim (Bölge), Karye (Köy), Medîne (Şehir), Cami (Cuma mescidi), Rustâk (Kırsal alan) ve Ribât (Kervansaray) gibi kelimeler kullanarak İslâm coğrafyacılığına yeni bir terminoloji kazandırmıştır.⁶⁹

İbn Havkâl: Sûretü'l-Arz

Kısaca İbn Havkâl olarak bilinen yazarın tam adı Ebû'l-Kâsım İbn Havkâl'dir.⁷⁰ Sûretü'l-Arz adındaki eserini 44 yıl boyunca gerçekleştirdiği seyahatler sonucunda 987 yılında kaleme almıştır.⁷¹ İbn Havkâl'in eseri İslâm ticaret ağının tespit edilmesinde oldukça

⁶² a.g.e., s. XVII.

⁶³ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm, İslâm Coğrafyası*, çev: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 7.

⁶⁴ a.g.e., s. 7.

⁶⁵ a.g.e., s. 7.

⁶⁶ Marina A. Tolmacheva, “Makdisî Muhammed b. Ahmed”, *TDV İA*, c: 27, s. 432.

⁶⁷ Mukaddesî, s. 7; Adam Mez, *İslâm Rönesansı*, s. 328.

⁶⁸ Mukaddesî, s. 11.

⁶⁹ a.g.e., s. 10.

⁷⁰ İbn Havkâl, *Suret el-Arz, 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev: Ramazan şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 7.

⁷¹ a.g.e., s. 8.

mühim bir çalışmadır. Nitekim bu durum onun gençliğinde ticaretle uğraşması, çeşitli ticaret kervanlarına katılması ve bu kervanlarla birlikte İslâm ülkelerini dolaşmasından ileri gelmektedir.⁷²

Sûretü'l-Arz'ın ilk başlarında dünyanın şekinden ve büyüklüğünden bahsedilmektedir.⁷³ Daha sonra ise bölge bölge, şehir şehir gezilen yerlerin çeşitli özellikleri aktarılır. Bu özellikler ise bölge sınırları, yollar, köyler, ticaret, ticarete konu olan emtialar, alınan vergiler, gelirler ve sosyo-kültürel kayıtlardır.⁷⁴

Ebû Dülef Seyahatnâmesi

Adı tam olarak Ebû Dülef Mis'âr bin Mühelhil el-Hazrecî Yenûbî'dir.⁷⁵ Sâ mânî Devleti'nde çeşitli görevlerde bulunduğu anlaşılmaktadır ve Vezir Ebû Abdullah el-Ceyhânî zamanında saray kâtipliği yapmıştır.⁷⁶ Ebû Dülef'in söz konusu eseri, Zeki Velidî Togan tarafından keşfedilmiştir. Nitekim, yukarıda İbn Fadlân bahsinde üzerinde durulduğu gibi Togan'ın Meşhed'de bulduğu bir coğrafya mecmuasında Ebû Dülef'in de eseri yer almaktaydı.⁷⁷

Seyahatnâme, İran, Kafkaslar ve Anadolu toprakları dâhil pek çok bölgeye yapılan geziler sonucunda ortaya çıkmıştır.⁷⁸ Eserde çeşitli coğrafi özelliklerin yanında halkların ve hatta bölgelerin iklimsel özellikleri dâhil pek çok bilgiye rastlanmaktadır.

el-Gırnâtî: Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-'Acâb

Tam adı Ebû Hâmid Muhammed b. 'Abdurrahîm el-Mâzînî el-Kaysî el-Gırnâtî el-Kayravânî olan⁷⁹ ve kısaca el-Gırnâtî olarak bilinen yazarımız 1080-1081'de Gırnata (İspanya) doğmuştur.⁸⁰ Müellifin çalışmamızda faydalandığımız eseri Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-'Acâb 1162 senesinde Musul'da yazılmıştır.⁸¹

⁷² Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *TDV İA*, c: 20, s. 34.

⁷³ İbn Havkâl, s. 9.

⁷⁴ a.g.e., s. 11.

⁷⁵ Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi, 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk*, çev: Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 11.

⁷⁶ İnci Koçak, "Mis'ar b. Mehelhil", *TDV İA*, c: 30, s. 176.

⁷⁷ Ebû Dülef, s. 11.

⁷⁸ a.g.e., s. 11.

⁷⁹ Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-'Acab, Gırnâtî Seyahatnamesi*, çev: Fatih Sabuncu, Yeditepe yayınevi, İstanbul, 2018, s. 1.

⁸⁰ a.g.e., s. 1.

⁸¹ Mehmet Özdemir, "Ebû Hâmid el-Gırnâtî", *TDV İA*, c: 10, s. 129.

Yazar, eserinin ilk bölümünde dünyanın bazı özellikler, cinler ve insanlar gibi bazı varlıklardan bahsetmektedir.⁸² İlerleyen bölümlerde ise bölge ve şehirlere giriş yapar ve buraların yerşekilleri, insanları ve yemekleri üzerinde durur.⁸³ Daha sonra ise denizler ile deniz canlılarından da ayrıntılı olarak bahseder.⁸⁴ Ancak eserin çalışmamız açısından belki de en önemli bölümü Bulgar toprakları, Hazar ve İtil çevresi üzerinde durduğu bölümdür.⁸⁵

Korykoslu Hayton: Flos Historiarum Terre Orientis

Ermeni Korykoslu Hayton'un ne zaman doğduğu tam olarak bilinmese de genel olarak 1240'ların başında doğmuş olabileceği düşünülmektedir.⁸⁶ Ölüm tarihi konusunda da kesinlik bulunmayan Hayton'un 1320'de artık hayatta olmadığı belirtilmektedir.⁸⁷ Müellif ayrıca Kilikya Ermeni kralı I. Hetum'un yeğenidir.⁸⁸ Hayton, bir süre Kilikya Ermeni Krallığı'na bağlı Korykos şehrinin yöneticiliğini üstlenmiş ve krallıkta önemli bir yere sahip olmuştur.⁸⁹ Hayton'un belli bir süre Papa'nın yanında bulunduğu da karşımıza çıkmaktadır.⁹⁰ Nitekim, 1307 senesinde Papa'nın emri ile kaleme aldığı "Flos Historiarum Terre Orientis"i kendisine takdim etmiştir.⁹¹ Hayton'un kendi ifadesine göre eserinin yazılış amacı yeni düzenlenecek bir Haçlı Seferi planıdır.⁹² Eser, Çin'den başlayarak içerisine Hârezm ve İrân'ı da alacak şekilde pek çok bölge hakkında bilgiler aktarmaktadır.⁹³ Çalışmamız esnasında Hayton'un eserine, özellikle Hârezm bölgesinin üzüm ve şarap ticareti ile ilgili kısımlarında başvurulmuştur.

el-Bağdâdî: Merâsidü'l-İttılâ 'Alâ Esmâi'l-Emkine Ve'l-Bikâ

Tam adı Safiyü'd-dîn Abdü'l-Mü'mîn b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî'dir.⁹⁴ 1338-1339'da öldüğünü bildiğimiz el-Bağdâdî,⁹⁵ "Merâsidü'l-İttılâ" adlı eserini Yakût el-Hamevî'nin Mucemü'l-Bûldân'ının muhtasarı şeklinde kaleme almıştır.⁹⁶ Biz, çalışmamızda el-

---

⁸² el-Gırnâtî, s. S. 13.

⁸³ a.g.e., s. 18.

⁸⁴ a.g.e., s. 21.

⁸⁵ a.g.e., s. 23.

⁸⁶ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev: Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul, s. 10.

⁸⁷ a.g.e., s. 12.

⁸⁸ a.g.e., s. 9.

⁸⁹ a.g.e., s. 10.

⁹⁰ a.g.e., s. 12.

⁹¹ a.g.e., s. 14.

⁹² a.g.e., s. 15.

⁹³ a.g.e., s. 15.

⁹⁴ Safiyü'd-dîn Abdü'l-Mü'mîn b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Mereâsidü'l-İttılâ' Alâ Esmâi'l-Emkine Ve'l-Bikâ*, çev: H. İbrahim Gök, c: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2014, s. 1.

⁹⁵ a.g.e., s. 1.

⁹⁶ a.g.e., s. 1.

Bağdâdî'den Hârezm kelimesinin nasıl yazılışı ve bazı Hârezm şehirlerinin çarşılarını anlatırken faydalandık.

el-Ömerî: Mesâlikü'l-Ebsâr

Tam adı Şihabeddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhyiddîn Ebû Zekerîyya Yahya b. Meâli Fazlullah Fazl el-Mücellâ b. Cemâleddîn Daccân b. Halaf b. Muhammed b. Ebû Bekr Abdullah b. Ubeydullah b. Ebûbekr b. Ubeydullah es-Sahîh b. Ebû Seleme Abdullah b. Ubeydullah b. Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ömer İbni'l-Hattâb el-Kureşî el-Adevî el-Ömerî'dir.⁹⁷ Hicrî 700,⁹⁸ milâdî 1301'de⁹⁹ Dımaşk (Şâm)'da doğmuştur.¹⁰⁰ Şihâbeddîn Fazlullah el-Ömerî, Memlûk Sultanı el-Melîkü'n-Nâsr Muhammed b. Kalavun devrinde sarayda görev almış ve Kâhîre'de Dîvân-ı İnşâ başkanlığında bulunmuştur. Fakat, sert mizacı yüzünden Sultan ile arası açılmış ve Kâhîre'deki görevinden azledilerek Dımaşk'a memur olarak gönderilmiştir (1330-1342).¹⁰¹ Çalışmamızda başvurduğumuz "Mesâlikü'l-Ebsâr" adlı çalışmanın, el-Ömerî'nin Dımaşk'daki memuriyet görevi bittikten sonra kaleme aldığını düşünülmektedir ki bu da 1342'den sonraya tekabül eder.¹⁰² Sözü ettiğimiz bu eser tarih ve coğrafya ağırlıkta olmakla birlikte özellikle XIV. yüzyıl Anadolu'sunun ekonomik durumu hakkında çok mühim bilgiler ihtiva etmektedir.¹⁰³

İbn Battûta: Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr (Rihletü İbn Battûta)

Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Levâtî Tancî,¹⁰⁴ 1304'te Fas'ın Tanca şehrinde dünyaya gelmiş,¹⁰⁵ 1368'de vefat etmiştir.¹⁰⁶ Tuhfetü'n-Nuzzâr'ın ilk olarak 1355 tarihinde kaleme alındığı ancak, 1356'da İbn Cüzeynî tarafından metinde çeşitli düzenlemeler yapıldığı bilinmektedir.¹⁰⁷ Battûtâ'nın seyahatnâme tarzındaki bu eseri onun ortaçağın en büyük seyyahı olarak nitelendirilmesine yol açmıştır.¹⁰⁸

⁹⁷ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 7.

⁹⁸ El-Ömerî, s. 8.

⁹⁹ Abdülaziz El-Alevî, "İbn Fazlullah el-Ömerî", *TDV İA*, c: 19, s. 483.

¹⁰⁰ el-Ömerî, s. 8.

¹⁰¹ el-Alevî, a.g.m., s. 483.

¹⁰² a.g.m., s. 483.

¹⁰³ el-Ömerî, s. 11.

¹⁰⁴ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *Rihletü İbn Battûta, Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, çev: A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 11.

¹⁰⁵ a.g.e., s. 11.

¹⁰⁶ a.g.e., s. 11.

¹⁰⁷ A Sait Aykut, "İbn Battûta", *TDV İA*, c: 19, s. 363.

¹⁰⁸ İbn Battûtâ, s. 11.

Battûta, Fas'tan Anadolu'ya, Anadolu'dan Hindistan'a kadar pek çok yer hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Öyle ki, el-Ömerî'nin eseriyle birlikte XIV. yüzyıl Anadolu'su hakkında başvurulabilecek en önemli kaynaklardandır. Ayrıca İbn Battûta, gezip gördüğü yerlerin idarecilerini tanıtmak dışında bölgelerin sosyo-kültürel ve dinî yapılarını da ayrıntısıyla anlatmaktadır. Bununla birlikte onun eseri, ekonomi tarihi açısından da çok önemlidir. Çünkü eserde bahsedilen bölgelerin yeraltı kaynakları ve ticarî faaliyetleri hakkında değerli bilgiler bulunmaktadır.

Bölgenin Adı

Çalışmamızın temelini Moğol istilâsına kadar Hârezm bölgesinin ticarî yapısı oluştursa da biz, söz konusu bölgenin adı üzerindeki tartışmaları, kelimenin kaynaklarda nasıl geçtiğini, coğrafi-iklimsel özelliklerini ve bunlarla beraber bölgenin büyük-küçük öne çıkan bazı şehirleri üzerinde durmayı yararlı görmekteyiz.

Üzerinde çalıştığımız bölgenin adı, günümüz tarihçileri tarafından farklı şekilleriyle kullanılmaktadır. Örneğin M. Fuad Köprülü ve Z. Velidî Togan gibi tarihçilerin tercih ettiği biçim “Hvârezm” yahut “Hvârîzm”dir.¹⁰⁹ Bir diğer şekli ise yine Zeki Velidî Togan tarafından kullanılan “Horezm” olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁰ Şunu da belirtelim ki, bölgenin İngilizce kullanılışı ise genellikle “Khwarazm” şeklindedir.¹¹¹

Günümüz araştırmacılarının “Hârezm” veyahut “Hârîzm” dedikleri bu coğrafya adının kaynaklarda nasıl kullanıldığı hakkında da elimizde bazı veriler bulunmaktadır. Bu bilgileri genellikle Arap kaynaklarından öğrenmekteyiz. Ancak bölgenin İslâm öncesi dönemleri hakkında bize yegâne malzemeler sağlayan Herodotos ile Çin kaynaklarına da bu konu hakkında başvurmak yararlı olacaktır. Biz de aşağıda sözünü ettiğimiz kaynaklar üzerinden meseleyi değerlendirmeye çalışacağız.

Herodotos'la başlarsak, M.Ö. V. yüzyılda kaleme alındığı düşünülen eser, konumuz açısından bakıldığında, gerek bölgenin antik çağlardaki adı, gerekse Pers hâkimiyeti

---

¹⁰⁹ Zeki Velidî Togan, “Hârîzm”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, c: V/1, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, s. 240-257; M. Fuad Köprülü, “Hârîzmşahlar”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, c: 5/1, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, s. 296. Bu maddelerin başlıkları her ne kadar “Hârîzm” olsa da gerek Togan Bey, gerekse Köprülü Bey madde içerisinde bölgeye “Hvârîzm” demeyi tercih etmişlerdir.

¹¹⁰ A. Zeki Velidî Togan, *Umûmî Türk Tarihi'ne Giriş, c: I, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 50-60. Togan, bu eserinde bölgeye “Horezm” demekle birlikte, bölge halkına “Horezmliler”, Hârezmşâhlar olarak bilinen devlete ise “Horezmşahlar” demektedir.

¹¹¹ C.E. Bosworth, “Khwarazm”, *Encyclopedia of İslam*, c: IV, 1997, s. 1061.

devirleri için başvuru niteliği taşımaktadır. Herodotos, söz konusu bölgeye eserinde günümüzdeki kullanıma oldukça yakın bir şekil olan “Khorasmia” demektedir.¹¹² Bu da bize, gerek Hârezm, gerekse Hârîzm kelimelerinin, köken bakımından M.Ö. V. yüzyıla kadar inebilmekte olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca bölge, eski Pers dilinde Yunanca’ya benzer bir şekilde “Uvarasmas” olarak da anılmaktaydı.¹¹³

Yukarıda belirttiğimiz üzere bölge adı, Arap kaynaklarında daha zengin biçimde geçmektedir. Örneğin, el-Bâdâdî’nin Merâsîdü’l-İttılâ’ adlı eserinde “خواريزم” (Hârîzm/Hvârîzm) şeklindedir.¹¹⁴ Bir diğer Arap kaynağımız olan Mes’ûdî’nin Mürûc Ez-Zeheb’inde ise “Havarîzm” biçimi karşımıza çıkar.¹¹⁵ Yâkûbî’de ise, “Huvârîzm” veya “Hârîzm” olarak geçer.¹¹⁶

Öte yandan, kelime hakkında geç dönem kaynaklarımızda da bilgi bulunmaktadır. Örneğin XIV. yüzyıl Ermeni müellif Korykoslu Hyton, bölgeye Herodotos’a benzer bir şekilde “Corasme” demektedir.¹¹⁷ XIV. yüzyıl müelliflerimizden bir diğeri olan İbn Battûta ise bölge adını “Huvârezm” şeklinde yazmaktadır.¹¹⁸ Daha çok Anadolu Selçukluları ile Osmanlılar’ın erken devri hakkında bilgiler içeren Yazıcızâde Ali’nin Selçuknâme’sinde ise bölge genel kabul edilen şeklin aksine biraz bozulmuş olarak “Hurzum” olarak geçmektedir.¹¹⁹

Üzerinde durduğumuz kelime hakkında bilgi kaydeden diğer kaynaklar ise yukarıda değindiğimiz üzere Çin kaynaklarıdır. Anlaşıyor ki Çinliler, Hârezm bölgesini belirtmek için birden fazla kelime kullanılmaktaydı. Biz burada, konumuzla ilgili paragrafı aynen nakletmeyi yararlı bulmaktayız:

---

¹¹² Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev: Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991, s. 345.

¹¹³ Coşkun Erdoğan, ”Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sa. 62, ss. 307-322, s. 308.

¹¹⁴ el-Bâdâdî, c: II, s. 30.

¹¹⁵ Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb*, s. 79-80.

¹¹⁶ Ya’Kûbî, s. 75.

¹¹⁷ Hyton, , s. 36, dipnot: 88.

¹¹⁸ İbn Battûta, s. 343-344.

¹¹⁹ Yazıcızâde ‘Ali, *Selçuk-Nâme, İndeksli tıpkıbasım*, çev: Abdullah Bakır, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2014, 67a; Metnin çevirisinde ise bölge adı “Hvârezm şeklinde verilmiştir. Bkz: Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Tarihi)*, çev: Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2017, s. 121.

“Hu siun ülkesinde Ho-li-si-mi (Harezmi) ve hatta Kou-li de denilir. Wu-hu (Oxus) nehrinin kuzeyindedir.”¹²⁰

Böylece, günümüzde “Hârezmi” veya “Hârizmi” olarak kabul görmüş bu bölgeye Arap, Türk, Ermeni ve Grek kaynaklarının ne dedikleri ve ayrıca başta Zeki Velidî Togan ile M. Fuad Köprülü olmak üzere modern araştırmacıların hangi şekli kullanmayı tercih ettikleri üzerinde kısa bir malûmat vermiş olduk. Bundan sonra ise bölge adının anlamı üzerinde durmaya çalışacağız.

Hârezmi adının anlamı hakkında başta Bosworth olmak üzere bazı araştırmacılar çeşitli fikirler öne sürmüşlerdir. Bosworth’un tezine göre, “-zmi” eki “ova” veya “çukur” anlamına gelmekte ve doğal olarak Hârezmi, ova/çukur bölge demektir.¹²¹ Konu üzerinde bir başka tez üreten kişi ise Tolstov’dur. Tolstov, bölge adının anlamının yerli halkından geldiği ve yerli halkın ülkesi demek olan “Khvvarri/Kharri” kelimesinden türediğini savunmaktadır.¹²² Bir başka görüşe göre ise “Har” kelimesi, Hurşid, yani güneş anlamından türemiş, daha sonra “Güneş’in doğduğu yer” demek olan Hârezmi’e dönüşmüştür.¹²³

X. yüzyıl İslâm coğrafyacılarından olan Mukaddesî’nin kaydettiklerine göre “Hvar” kelimesi et, “rezmi” kelimesi ise odun/ateş anlamına gelmekte ve bölge adı bu iki kelimenin birleşimi (hvar+rezmi) ile “Hvârezmi” şeklini almaktadır.¹²⁴ Biz de bu görüşe yakın olduğumuzu belirtmek istiyoruz. Çünkü, Mukaddesî’nin bu kayıtları, diğer Arap kaynaklarında Hârezmi bölgesi hakkında verilen bilgiler ile karşılaştırıldığında tutarlı gözükmektedir. Örneğin İbn Fadlan, eserinin Hârezmi ile ilgili bölümlerinde “Yalnız, Allah onlara odun konusunda cömert davranmış.” şeklinde bir ifade kullanmaktadır.¹²⁵

Öte yandan Ebu Dülef’in eserinde de Hârezmi’in ormanlıklardan ibaret olduğu açıkça bildirilmektedir.¹²⁶ Mukaddesî, İbn Fadlan ve Ebû Dülef gibi kaynakların kaydettiği bilgilerin ortak noktası bölgenin ormanlık bir alan olmasıdır. Biz de bu durumdan yola

---

¹²⁰ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev: Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 198.

¹²¹ Bosworth, “Khwarazm”, s. 1061.

¹²² a.g.m, s. 1061.

¹²³ a.g.m, s. 1061.

¹²⁴ el-Mukaddesî, s. 291- 292.

¹²⁵ İbn Fadlan, s. 7.

¹²⁶ Ebu Dülef, s. 112; Krş: S.P. Tolstov, Drevney Khorezmiyskov Tsivilizatsii, Izdatelstva Akademi Nauk CCCP, Moskova, 1948, s. 65-66.

çıkarak kesin olmamakla birlikte Hârezm kelimesinin anlamını “ormanlık alan” veya “odunları bol memleket” olarak kabul etmekteyiz.

Coğrafi Özellikler

Hârezm bölgesinin coğrafyası üzerinde dururken ilk değineceğimiz konu bölgenin sınırları olacaktır. Hârezm’in sınırları hakkında modern araştırmacıların farklı açıklamaları bulunmakla birlikte, biz burada meseleye temel oluşturması amacıyla bu tanımlar üzerinde kısaca durduktan sonra Herodotos ve Arap kaynaklarında verilen bilgilerden bir çıkarım yapmaya çalışacağız. Hârezmşâhlar üzerine müstakil bir çalışması da bulunan İbrahim Kafesoğlu’na göre Hârezm, “Kırgız bozkırları ile Kızılkum Çölü’nün sağında, Üstyurt düzlüğü ile Karakurum Çölü’nün solunda” bulunmaktadır.¹²⁷

Öte yandan Togan’a göre ise Hârezm, Ceyhun Nehri’nin her iki tarafında kurulmuş yerleşimlerden meydana gelen bölgeyi ifade etmektedir.¹²⁸ Ancak modern araştırmacıların Hârezm sınırları hakkında yaptığı tanımları toparlayacak olursak Hârezm, batısında Hazar Denizi, doğusunda Mâverâünnehr, güneyinde Horasan ve kuzeyinde ise Aral Gölü’nün bulunduğu bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır.¹²⁹

Modern araştırmacıların bölge sınırları hakkında yaptığı açıklamaları sunduktan sonra Hârezm sınırlarının kaynaklarda nasıl geçtiği konusuna gelecek olursak, ilk olarak Herodotos’u değerlendirmek icap etmektedir. Herodotos, Asya’da bir ovanın olduğundan, bu ovanın etrafının her yanının bir dağla çevrildiğinden ve Akes adında ova topraklarını sulayan beş kola ayrılan bir ırmağın bu ovidan geçtiğinden bahsetmektedir.¹³⁰

Bölge sınırları hakkında Arap coğrafya eserlerinde önemli miktarda malûmat bulunmaktadır. Bunlardan ilki Mes’ûdî’nin eserleridir. Me’ûdî, Murûc Ez-Zehab’inde Belh

---

¹²⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, s. 30-31.

¹²⁸ Togan, “Hârizm”, s. 240.

¹²⁹ Bu konudaki diğer tanımlar için bkz; Faruk Sümer, *Oğuzlar, (Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1972, s. 33; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, s. 174; Abdülkerim Özaydın, “Hârizm”, *TDV İ.A.*, c: 16, s. 217; Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, s. 107; Mehmet Ali Çakmak, “Harezşahlar”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed: Refik Turan, grafiker Yayınları, Ankara, 2016, s. 251; Zekeriya Kitapçı, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2005, s. 133.

¹³⁰ Herodotos, s. 179; Herodotos’un Akes adını verdiği ırmak, muhtemelen Oxus da denilen, Arapların Amu Derya adı verdiği Ceyhun Nehri’dir. İleride de görüleceği üzere, Herodotos’ta belirtildiği gibi bu nehir, bölge topraklarını sulamakta ve ovanın verimli hale gelmesini sağlamaktadır.

Nehri dediği Ceyhun'un Hârezm topraklarından geçtiğini kaydetmiştir.¹³¹ Mes'ûdî, diğer bir eseri olan *et-Tenbîh ve'l-İşraf*'ta, Ceyhun Nehri'nin, Aral Gölü'ne döküldüğü alandan Hârezm'e ulaştığını bildirmektedir.¹³²

İbn Havkâl ise, Hârezm'in ayrı bir iklim (bölge) olduğunu bildirmekle işe başlar ve etrafının çöllerle çevrili, kuzeyi ile batısının Oğuz hudutlarına ulaştığı, güneyi ile doğusunda da Horasan ile Mâverâünnehr'in bulunduğunu bize aktarmaktadır.¹³³ Yine İbn Havkâl ile oldukça yakın tarihlerde eserini kaleme almış olan Mukaddesi, Hârezm'in Ceyhun Nehri'nin iki yakasında yer alan bir bölge olduğundan bahsetmektedir.¹³⁴

İstahrî'nin tanımı İbn Havkâl'inkine oldukça benzemektedir. Ona göre Hârezm, kuzeyden Oğuz ülkeleri ile sınır olup doğu, batı ve güneyden ise Horasan ve Mâverâünnehr ile sarılmıştır.¹³⁵ Ya'kûbî ise Belh Nehri dediği Ceyhun'un ucunda, Deylem denizi (Aral Gölü)'ne aktığı yerde olduğunu söylemektedir.¹³⁶ Hârezm sınırları hakkında bilgi veren bir diğer Arap coğrafyacı olan İbn Rüsteh, bölgeyi Ceyhun Nehri'nin döküldüğü yer olarak gösterir. İbn Rüsteh ayrıca, bu nehrin sağdan ve soldan çeşitli kollara ayrılarak toprakları suladığı ve bölgede bataklıklar, çalılıklar, sazlıklar meydana getirdiğini de eklemektedir.¹³⁷

Anonim *Hudûdü'l-Âlem*'de de bölgenin sınırlarıyla ilgili kısıtlı da olsa bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu kaynağımız Hârezm için sadece "Mâverâünnehr'in batısı, Harizm'in sınırlarıdır." ifadesini kullanmıştır.¹³⁸

Hârezm sınırları ile ilgili başka bilgiler ise bazı *Kitâbü'l-Harâc*'larda karşımıza çıkabilmektedir ki bunların en iyi örneği Kudâme b. Câfer'in *Kitâbü'l-Harâc*'ıdır. Kudâme b. Câfer eserinde, Hârezm'in Ceyhun Nehri'nin kuzeyinde kaldığı ve nehrin Hârezm'i geçtikten sonra Aral Gölü'ne döküldüğünden bahsetmektedir.¹³⁹ *El-Bâğdâdî*'ye göre ise Ceyhun Nehri, Hârezm üzerinden –yazarımızın söylediği şekliyle Hârezm Gölü- Aral

---

¹³¹ Mes'ûdî, *Murûc Ez-Zeheb*, s. 79.

¹³² Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşraf*, s. 87.

¹³³ İbn Havkâl, s. 410; İbn Havkâl'e göre daha geç dönem kaynağı olan Ebû'l-Fida'nın tanımı İbn Havkâl'e çok yakındır. Bkz; Ebû'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan, Ebû'l-Fida Coğrafyası*, çev: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017, s. 367.

¹³⁴ Mukaddesî, s. 290-291.

¹³⁵ İstahrî, s. 254-255.

¹³⁶ Ya'kûbî, s. 75.

¹³⁷ İbn Rüsteh, s. 110-111.

¹³⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78.

¹³⁹ Kudâme İbn Cafer, s. 147; Şunu da belirtmek gerekmektedir ki Kudâme b. Cafer, Hârezm'i Horasan'a bağlı bir yer olarak göstermektedir. Bkz; a.g.e, s. 152.

Gölü'ne dökülür. Bu ifadelerden anlaşıldığına göre el-Bâğdâdî de bölgenin, Ceyhun Nehri'nin Aral Gölü'ne dökülen ucunda olduğunu düşünmektedir.¹⁴⁰

Buraya kadar olan kısımda ağırlıklı olarak X. yüzyıl Arap kaynakları üzerinden değerlendirme yapmaya çalıştık. Ancak, bazı geç dönem Arap ve Ermeni kaynaklar da bölgenin sınırlarıyla alakalı önemli bilgiler ihtivâ etmektedir. Bunlardan ilki el-Gırnâtî'dir. Gırnâtî, diğer kaynaklardan farklı olarak bölgeyi Ceyhun Nehri üzerinden anlatmaktan ziyade, Herodotos'taki gibi etrafındaki dağlar üzerinde durmaktadır: “Hârezm yakınlarında üzerlerinde kaleler olan bir dağ vardır ve bu kalelerde yerleşkeler bulunur.”¹⁴¹

Şihâbeddîn el-Ömerî'nin aktardıklarına göre Hârezm, neredeyse her tarafı çöllerle kaplı, kuzeybatısında Guz (Oğuz) ülkesi ile sınır idi. Yine aynı eserde diğer kaynaklardan farklı olarak, orta ve doğu kısmından Horasan ile sınırdış olduğu belirtilmektedir.¹⁴² Ermeni Korykoslu Hayton'a göre Hârezm'in batısı Hazar Denizi'ne kadar uzanmakla birlikte bölgenin kuzeyinde Kumanya (Cumaniye) bulunmaktaydı. Güneyinden ise Türkistan'la sınır idi.¹⁴³

Böylece, Hârezm'in sınırları hakkında modern araştırmacılar ve kaynakların verdiği bilgileri sunmuş bulunmaktayız. Hârezm bölgesinin sınırları açıklanırken kaynaklarımızın genellikle Ceyhun Nehri ve onun döküldüğü alan üzerinden çeşitli tanımlamalar sunduğunu görmekteyiz. Biz de kaynaklarımızın geneline bağlı kalarak bölge sınırlarını kabaca şu şekilde çizebiliriz: Hârezm, Ceyhun Nehri'nin Aral Gölü'ne aktığı yönde, nehrin her iki tarafında ve Aral Gölü havzasında kurulmuş, doğusunda Mâverâünnehr, güneyinde Horasan, batısında Hazar Denizi ve kuzeyinde Aral Gölü olan, nehrin kollarının sulama ve taşmaları sonucunda toprakları oldukça verimli hale gelmiş yerleşimlerin bütününe verilen addır.

Şehirler

Hârezm'in sınırları hakkında verdiğimiz bilgilerden sonra, kaynaklarda tespit edebildiğimiz şehirlerden de kısa bir şekilde bahsetmek yararlı olacaktır. Öncelikle şu belirtilmelidir ki, kaynaklardaki bilgiler göz önünde tutulduğunda Hârezm coğrafyasındaki

---

¹⁴⁰ el-Bâdâdî, c: I, s. 409.

¹⁴¹ el-Gırnâtî, s. 132.

¹⁴² el-Ömerî, s. 129-130.

¹⁴³ Hayton, s. 36-37.

şehirleri büyük şehirler ve küçük şehirler olarak iki ana grupta incelemek meselenin sitematikleşmesi açısından daha uygun gözükmektedir.

Büyük şehirler kategorisinde karşımıza çıkan ilk şehir uzun yıllar boyunca bölgenin başkentliğini yapmış *Gürgenç*'tir. "Kurtların Şehri"¹⁴⁴ yahut "Gürgenlilerin Şehri"¹⁴⁵ anlamına geldiği düşünülen bu şehir telaffuz bakımından çeşitli farklılıklar ihtiva etmektedir. Örneğin, el-Bâğdâdî, şehrin büyüklüğünden bahsettikten sonra yerli halkının buraya "Gurgânc" dediğini aktarır.¹⁴⁶ Buradan anlaşılıyor ki şehir, yerli halk tarafından Gürgenç olarak telaffuz edilmekteydi. Cüveynî ise el-Bâdâdî'den farklı olarak şehire yerlilerin "Urgenç" dediklerini aktarmaktadır.¹⁴⁷ Fakat Moğol kaynağı Gizli Tarih'ten anladığımız kadarıyla "Urgenç", bölgenin yerli halkı tarafından kullanılan bir ifade değil, Moğollar'ın şehre verdiği ad idi. Çünkü söz konusu kaynakta şehir için kullanılan kelime "Urgenç" e çok benzeyen "Urungeçi"dir.¹⁴⁸ Şehir, Araplar tarafından da farklı şekilde telaffuz edilmekle birlikte, kullandıkları format genellikle "Cürcaniyye" olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴⁹

Burası, her dönemde bölgenin en gözde yerleşim merkezi olmakla birlikte XIII. yüzyılda kalabalık ve yoğun demografik yapısı ile ön plana çıkmaktaydı.¹⁵⁰ Öyle ki şehrin büyüklüğü, Avrupalı gezgin Plano Carpini'nin dahi dikkatini çekmiş ve Carpini, şehri zengin ve kalabalık bir şehir olarak belirtmiştir.¹⁵¹ Gürgenç, XIV. yüzyılda da kalabalık, sayısız binalarla süslenmiş bir şehirdi. Hatta sözünü ettiğimiz dönemde şehirde Suriyeli bir başhekimin öncülüğünde faaliyet gösteren umûmî bir hastane dahi bulunmaktaydı ki bu Gürgenç'in sosyal olanaklarını gözler önüne sermesi açısından önemli bir detaydır.¹⁵²

---

¹⁴⁴ Abylla Orazsahedov, "Türk-İslâm Şehri Gürgenç ve Moğol İstilâsındaki Akıbeti", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29/1, 2020, ss.331-359, s. 338.

¹⁴⁵ a.g.m, s. 338.

¹⁴⁶ el-Bâğdâdî, c: I, s. 367.

¹⁴⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, çev: Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 146.

¹⁴⁸ Yüan-Chao Pi-Shi, *Manghol-Un Niuça Tobça'ani Moğolların Gizli Tarihi*, c: I, çev: Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s. 183.

¹⁴⁹ el-Mukaddesî, s. 294; İstahrî, s. 255; Ebü'l-Fidâ, s. 367-368.

¹⁵⁰ Vasily V. Barthold, *Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü*, çev: Seyfettin Erşahin-Tungysh Abylov, Akçağ Yayınları, Ankara, 2020, 91.

¹⁵¹ Muhammed-Sharid Kdyrniyazov, *Materiyelnaya Kultura Gorodov Khorezma v XIII-XIV Vekakh*, Izdatelstvo Karakaplakstan, Nukus-Karakalpakstan, 1989, s. 8.

¹⁵² İbn Battûtâ, s. 344.

Gürgenç, kaynaklarımız tarafından “Türklerin en büyük, en güzel ve en bakımlı şehirleri” arasında gösterilmektedir.¹⁵³ Ayrıca şehirdeki büyük binalar ve ihtişamlı beyaz zengin evleri de oldukça dikkat çekmekteydi.¹⁵⁴

Şehir, üretim kapasitesi açısından da oldukça ileri seviyede idi. Siyâsî boyutlarından ileride bahsedeceğimiz Moğol istilâsı süreci, Gürgenç şehrinin üretim açısından ne kadar gelişmiş olduğunu gözler önüne sermektedir. Nitekim, Moğollar şehri ele geçirdiklerinde şehirdeki meslek ve zanaat sahibi yüz binden fazla kişiyi diğer halktan ayırmışlar ve onları katletmişlerdir.¹⁵⁵

Hârezm'deki büyük şehirlerden bir diğeri *Kât/Kâs* idi. Kaynaklarımızın çoğu Kât'ın Hârezm'in eski merkezi olduğu konusunda ittifak sağlamaktadırlar.¹⁵⁶ Adının “siper” yahut “höyük” anlamına geldiği düşünülen¹⁵⁷ şehir, X. yüzyılda Horasan'daki Merv ile hemen hemen aynı büyüklükteydi.¹⁵⁸ İçerisinde bir de hapishane bulunan şehir,¹⁵⁹ Mukaddesî'nin kayıtlarından anlaşıldığı üzere büyük şehir olmanın bazı zorluklarını da yaşamaktaydı. Nitekim Mukaddesî, şehrin çok pis olduğundan, hattâ tuvalet atıkları yüzünden gece sokaklarda yürümekte zorluk çektiğinden açıkça bahsetmektedir.¹⁶⁰

Fakat bütün bunlara rağmen Kâs, Hârezm bölgesinin en önemli iki şehrinden biriydi ve Timur tarafından harap edilene kadar bölgenin önde gelen kültürel ve entelektüel merkezlerinden olmuştur. Öyle ki kaynaklarımız, Kâs'taki kurrâ (hafız)lardan Irak'ta dahi bulunmadığını söylemektedir.¹⁶¹

Yukarıda da bahsedildiği üzere Kâs şehri, yüksek ihtimal Timur tarafından harap edilmesi nedeniyle gittikçe küçülmüş ve XIV. yüzyıla gelindiğinde kaynaklarımız, bir zamanlar bölgenin başkentliğini üstlenmiş bu şehri “küçük lâkin şirin” bir yer olarak nitelemeye başlamışlardır.¹⁶²

---

¹⁵³ a.g.e., s. 344.

¹⁵⁴ Ahmet N. Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2016, s. 287-288.

¹⁵⁵ Cüveynî, s. 149.

¹⁵⁶ İbn Havkal, s. 410; İstahrî, s. 255; Ebü'l-Fida, s. 368; Kât hakkında bilgi veren diğer kaynaklar için bkz; Mukaddesî, s. 293-294; İbn Battûta, s. 349-350.

¹⁵⁷ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz: Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul, s. 165.

¹⁵⁸ a.g.e., s. 87.

¹⁵⁹ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya), İslâm Fetihlerinden Tümmur Zamanına Kadar*, çev: Adnan Eskiuyurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 538.

¹⁶⁰ Mukaddesî, s. 293

¹⁶¹ a.g.e., s. 293.

¹⁶² İbn Battûta, s. 349-350.

Hârezm bölgesinde özelliklerinden bahsetmemiz gereken bir diğer önemli şehir ise *Hîve* şehridir. XII. yüzyılda şehrin adı muhtemelen *Hivâk* idi.¹⁶³ Şâfi mezhebinin yoğun olduğunu bildiğimiz¹⁶⁴ şehir, hanlıklar dönemine kadar siyasal anlamda pek fazla ön planda olmamıştır. Her ne kadar bölge siyaseti genel anlamda Gürgeç etrafında gerçekleşmişse de diğer şehirler, özellikle kültürel anlamda ön plana çıkabilmekteydi ki bunlardan birisi de *Hîve*'dir.

Öyle ki *Hîve*, etkilerini XIII. yüzyıl Anadolu'sunda dâhi gördüğümüz, Kübrevîlik Tarikatı olarak bilinen tasavvûfî hareketin kurucusu Necmeddîn Kübrâ'nın doğduğu şehir olması bakımından önem arz etmektedir.¹⁶⁵ Tam adının Ahmed b. Ömer Hayvekî olduğunu bildiğimiz¹⁶⁶ şeyhin lakabı olan "Kübrâ" kelimesi Kûr'ân-ı Kerîm'de geçmekte ve "felâket" anlamına gelmektedir.¹⁶⁷ Kaynaklarımızda şeyhin "Kübrâ" dışında bir lâkabının daha olduğu aktarmaktadır. Bu da çok fazla veli yetiştiren manasındaki "veli-tıraş" olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁸

540/1145'te dünyaya geldiği düşünülen¹⁶⁹ Şeyh Necmeddîn Kübrâ'nın, şeyhlik mertebesine ulaşmadan önce uzun yıllar farklı şehirlerde tahsil yaptığı anlaşılmaktadır. Eğitim hayatını sürdürdüğü bölgeler arasında Hemedân, İskenderiyye,¹⁷⁰ Nişâbûr, Mekke, Bağdad ve Tebrîz yer almaktadır.¹⁷¹ Görüldüğü üzere İslâm dünyasının en önemli merkezlerinde tahsilini tamamlayan Necmeddîn Kübrâ, Hârezm'e dönmüş ve yaşamının geri kalanını burada geçirmiştir. Nitekim o, hayatının sonuna kadar pek saygı duyulan bir şeyh olarak karşımıza çıkmaktadır ve bölgenin hâkimi Hârezmşâh Muhammed'in şeyhe gösterdiği saygı kaynaklar ve tetkik eserlerde sıkça üzerinde durulan bir tarihî va'kiydir. Aşağıda ayrıntılarıyla bahsedileceği üzere, Necmeddîn Kübrâ'nın müritlerinden Mecdü'd-

---

¹⁶³ Strange, s. 543.

¹⁶⁴ Bartold, *Türkistan*, s. 164.

¹⁶⁵ Necmeddin Kübra, *Usûlu Aşere, Risâle-i İle'l-Hâim Fevâhiu'l-Cemâl, Tasavvufî Hayat*, çev: Mustafa Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s. 11; Süleyman Gökbulut, *Necmeddîn-i Kübrâ, Hayatı-Eserleri-Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010, s. 35; Rauf Karaman Ürkmez, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Tasavvufî Zümreler*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2020, s. 81.

¹⁶⁶ Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-Üns, Evliya Menkıbeleri*, haz: Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 563; Necmeddin Kübrâ, *Usûlu Aşere*, s. 11; Hamid Algar, "Necmeddîn-i Kübrâ", *TDV, İ.A.*, c: 32, ss. 498-506, s. 498.

¹⁶⁷ Nâziat, 79/34 Bkz. Kur'an-ı Kerim Meali, haz: Halil Altındaş-Muzaffer Şahin, s. 583.

¹⁶⁸ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns*, s. 563-564.

¹⁶⁹ Necmeddin Kübra, *Usûlu Aşere*, s. 11.

¹⁷⁰ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns*, s. 565.

¹⁷¹ Gökbulut, *Necmeddîn-i Kübrâ*, s. 35.

dîn Bağdâdî'nin Hârezmşâh Muhammed tarafından katlettilmesinden sonra Hârezmşâh'ın Necmeddîn Kübrâ'nın huzuruna kadar gelip ondan özür dilediği bilinmektedir.¹⁷²

Şeyh'in ölüm tarihi kaynaklarımızda 1221 senesi olarak gösterilmektedir.¹⁷³ Ölümü ise Gürgeç'in Moğollar tarafından sitilâ edilişi sırasında gerçekleşmiş, şeyh halkla birlikte sokakta Moğollara karşı şehri savunurken şehit düşmüştür.¹⁷⁴

Şeyh Necmeddîn Kübrâ her ne kadar 1221'de şehid edilmişse de araksında önemli müritler bırakmış ve bu müritleri sayesinde oluşturduğu Kübrevîlik Tarikatı Anadolu ve pek çok Orta-Doğu coğrafyasına yayılmıştır. Ali Şîr Nevâî, Mecâlisü'n-Nefâis adlı eserinde müritlerin isimlerini vermektedir. Bunlar: Mecdü'd-dîn Bağdâdek, Şeyh Necmü'd-dîn Dâye, Şeyh Sa'dü'd-dîn, Şeyh Ali Lâlâ, Şeyh Seyfü'd-dîn Bahrâzî, Şeyh Cemâlü'd-dîn Gîl'dir.¹⁷⁵

Şeyh Necmeddîn Kübrâ her ne kadar Moğol istilâsı sırasında şehid düşmüş olsa da XIV. yüzyıla gelindiğinde dâhi İslâm dünyasındaki şöhreti oldukça fazla idi. Nitekim İbn Battûta, Hârezm'de bulunduğu süre zarfında şeyhin türbesini de ziyaret ettiğini kaydetmiştir.¹⁷⁶

Hârezm bölgesinin büyük yerleşimleri arasında *Hazaresb*'i¹⁷⁷ de sayabilmekteyiz. Nitekim sözünü ettiğimiz şehrin ilk iskânı M.Ö. 5-4. yüzyıla kadar götürülmektedir.¹⁷⁸ Hazaresb'in yanında bölgenin büyük şehirleri arasında Dergân¹⁷⁹ gibi şehirler de sayılabilmektedir.

Bölgenin orta ve küçük ölçekli şehirleri oldukça fazladır. Kaynaklarda tespit edebildiğimiz şehirlerden ilki Zemahşer'dir.¹⁸⁰ İbn Battûta ve Ebû'l-Fida'nın aktardıklarına göre Moğol istilâsına kadar belli bir büyüklüğe sahip olan şehir, istilâ ile birlikte köy

¹⁷² Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014, s. 288; Şeyh Necmeddîn Kübrâ'nın müritlerinden Mecdü'd-dîn Bağdâdî'nin öldürülmesi meselesi aşağıda daha ayrıntılı incelenecektir.

¹⁷³ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns*, s. 568.

¹⁷⁴ a.g.e., s. 567; Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, çev: Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2018, s. 544-545; Köprülü, *Mutasavvıflar*, s. 135 ve 290.

¹⁷⁵ Ali Şîr Nevâî, *Mecâlisü'n-Nefâis*, haz: Asgar Hikmet, Çâhâne-i Millî Bank, İran, 1323, s. 319.

¹⁷⁶ İbn Battûta, s. 345.

¹⁷⁷ Mukaddesî, s. 74; İstahrî, s. 255; Ebû'l-Fida, s. 368; Ayrıca belirtilmelidir ki, "Hazâresb" kelimesinin "Yüz At" anlamına geldiği düşünülmektedir. Bkz; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 538.

¹⁷⁸ Gairatdin Khozhaniyazov, *The Military Architecture of Ancient Chorasmia (6th Century B.C.-4th Century A.D.)*, çev: Sevend Helms-A.V.G. Betts, Editions de Boccard, Paris, 2005, s. 28.

¹⁷⁹ el-Bâğdâdî, c: II, s. 30; Mukaddesî, s. 295-296.

¹⁸⁰ a.g.e., s. 74, 294.

statüsüne gerilemiştir.¹⁸¹ Bunların dışında hapisane gibi yapıların da varlığını bildiğimiz şehirde etrafı hendekle çevrili bir de kale bulunmaktaydı. Normal zamanlarda hendekten geçiş ise köprü ile gerçekleşirdi ve köprü her gece yukarı kaldırılırdı.¹⁸²

Fakat Zemahşer ile ilgili dikkat çeken bir diğer konu ise ünlü İslâm âlimi Zemahşerî'nin burada doğmuş olmasıdır. 27 Receb 467 (18 Mart 1075)'de doğduğu bilinen Zemahşerî,¹⁸³ küçük yaşlarından itibaren Hârezm başta olmak üzere Buhara ve Bağdad'ın da dâhil olduğu önemli merkezlerde dersler almış ve ilmini üst seviyeye taşımıştır.¹⁸⁴ İtikatta Mu'tezîle mezhebini benimsemiş¹⁸⁵ olan Zemahşerî, hadis, fıkıh ve kelam alanlarında ihtisas yapmış, eğitim sürecinde Arapça bilgisini de bir hayli geliştirmiş ve hattâ bu yüzden ona "Şeyhü'l-Arabiyye" lakabı dâhi verilmiştir.¹⁸⁶

Onun en tanınmış eseri "el- Keşşâf" ıdır. Nitekim tefsir alanında yazılan bu eserde Kûr'an'ın yorumlanmasının zor bir iş olduğundan ve bu işi yapacak kişinin her şeyden önce Arapça'ya iyi hâkim olması gerektiğinden bahsetmektedir.¹⁸⁷ Bunun dışında Zemahşerî, "el-Mufassal fî Sına'atil-inab" adlı Arap dili ve gramerine dair bir eser de kaleme almıştır.¹⁸⁸ "Mukaddemetü'l Edeb" adındaki eseri ise Arapça öğrenmek isteyen Hârezmşâh Muhammed için yazılmış bir sözlük niteliği taşımaktadır.¹⁸⁹

Orta ölçekli şehirler arasında bahsetmemiz gereken bir diğeri ise *Bağdâdek* yahut *Bugaydîd* şehridir. Cend ile Hârezm arasında yer almasına karşın Hârezm'e bağlı olan bu bölge, isminden de anlaşılacağı üzere "Küçük Bağdad" anlamındadır.¹⁹⁰ Bahsettiğimiz bölge gerek siyâsî, gerekse ekonomik anlamda tarih sahnesinde pek ön planda olmamasına karşın, Tasavvûfî açıdan bölgenin önemli merkezlerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Şeyh Necmeddîn Kübrâ'nın haleflerinden olan Mecdü'd-dîn Bağdâdî burada doğmuştur. ¹⁹¹ Abdurrahman Câmî'ye göre tam adının Mecdü'd-dîn Şeref bin Müeyyed Ebü'l-Feth Bağdâdî¹⁹² olduğunu bildiğimiz Mecdü'd-dîn, şeyhi Necmeddîn Kübrâ gibi

¹⁸¹ İbn Battûta, s. 345; Ebü'l-Fida, s. 368.

¹⁸² Mukaddesî, s. 295.

¹⁸³ Mustafa Öztürk-Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *TDV, İ.A.*, c: 44, ss. 235-238, s. 235.

¹⁸⁴ a.g.m., s. 235.

¹⁸⁵ a.g.m., s. 235.

¹⁸⁶ a.g.m., s. 236.

¹⁸⁷ a.g.m., s. 236.

¹⁸⁸ a.g.m., s. 237.

¹⁸⁹ a.g.m., s. 237.

¹⁹⁰ Barthold, *Türkistan*, s. 174.

¹⁹¹ Nevâî, *Mecâlisü'n-Nefâis*, s. 319; Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, çev: Mürsel Öztürk, s. 544.

¹⁹² Câmî, *Nefahâtü'l-Üns*, s. 568.

Hârezm’de oldukça popüler ve saygı duyulan bir tasavvûfi karakter idi. Ancak Mecdü’-d-
dîn’in hayatı şeyhi kadar uzun sürmemiş, bölge hâkimi Hârezmşâh Muhammed tarafından
Ceyhun Nehri’ne atılmak suretiyle katledilmiştir. Bu infazın nedeni olarak ise Abdurrahman
Câmî, Hârezmşâh’ın annesi ile Mecdü’-d-
dîn Bağdâdî’nin nikâhlanmasını göstermektedir.¹⁹³

Mecdü’-d-
dîn Bağdâdî’nin ölümü meselesinde karşımıza çıkan diğer bir önemli husus
ise Hârezmşâh’ın daha sonradan pişman olması, Bağdâdî’nin şeyhi Necmeddîn Kübrâ’nın
huzuruna çıkarak özür dilemesi ve yaptığı infazın diyetini ödemeye hazır olduğunu şeyhe
bildirmesidir. Ancak Şeyh Necmeddîn Kübrâ, Hârezmşâh Muhammed’e yaptığı şeyin
diyetinin olmadığını söylemiştir.¹⁹⁴ Abdurrahman Câmî ve Kazvîni’nin bu kayıtları, bize en
azından Sultân Muhammed Hârezmşâh devrinde Necmeddîn Kübrâ ve Kübrevîlik
Tarikatı’na karşı büyük saygı duyulduğunu ve bu tarikatın revaçta olduğunu göstermektedir.
Öyle ki bu tarikat sadece Hârezm’de gelişmeyecek, özellikle Necmeddîn Dâye tarafından
Sultân Alâeddîn Keykübâd devrinde Anadolu’da yayılmaya başlayacaktır.¹⁹⁵

Hârezm bölgesinde küçük şehirler arasında bahsedeceğimiz diğer bir şehir *Nûzvâr*’dır.
Nûzvâr, bir hendeğe, iki demir kapıya ve kaldırılıp indirilen köprülere sahip idi.¹⁹⁶ Şehrin
batı kapısının yanında Hârezm’de eşine zor rastlanan, oldukça kaliteli bir hamam
bulunmaktaydı.¹⁹⁷ *Tahiriyye* ise anlaşıldığına göre Hârezm’in sınır şehirlerinden birisi idi.¹⁹⁸

---

¹⁹³ a.g.e., s. 570

¹⁹⁴ a.g.e., s. 570; Kazvîni, *Tarih-i Güzide*, çev: Mürsel Öztürk, s. 544.

¹⁹⁵ Câmî, *Nefahâtül-Üns*, s. 579-580; Ahmet Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Evliya Menâkıbnâmeleri, XV-XVIII. Yüzyıllar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016, s. 43. Ürkmez, *Tasavvûfi Zümreler*, s. 81; Necmeddîn Dâye, Anadolu’ya geldiğinde, burada çeşitli eserler kaleme almış ve hattâ Sultân I. Alâeddîn Keykübâd’a sunma fırsatı dâhi yakalamıştır. Nitekim onun en önemli eseri “Mîrsâdü’l-İbâd” adını verdiği eserdir. Eser hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz: Necmeddîn Dâye, *Mîrsâdü’l-İbâd Mine’l-Mebdei İle’l-Meâd’dan Selçuklu Sultânı Alâeddîn Keykubad’a ve Osmanlı Sultânı II. Murad’a Sunulan Siyasetnâme, Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol*, çev: Şerafettin Severcan, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, 2017; Necmeddîn-i Dâye, *İrsâdü’l-Mürîd İle’l-Murâd Fi Tercemeti Mîrsâdü’l-İbâd, Süfî Diliyle Siyaset*, çev: Kâsım b. Mahmûd Karahisârî, haz: Özgür Kavak, Klasik Yayınları, İstanbul, 2019.

¹⁹⁶ Barthold, *Türkistan*, s. 169.

¹⁹⁷ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 548.

¹⁹⁸ el- Bağdâdî, c: II, s. 369; İbn Havkâl, s. 411; İstahrî, s. 255; El-Ömerî, s. 130

Bununla beraber, diğer şehirleri sıralamak gerekirse şuralar zikredilebilir: *Kerder/Kürder*¹⁹⁹, *Hâlicân*²⁰⁰, *es-Sîb*²⁰¹, *Rûzân*²⁰², *Gafşvinc*²⁰³, *Gaznîz*²⁰⁴, *Ersehuşmisen*²⁰⁵, *Berekân*²⁰⁶, *Mesâsân*²⁰⁷, *Berâtekîn*²⁰⁸, *Vezârmed*²⁰⁹, *Hoşmiten*²¹⁰, *Muzdakhân*²¹¹, *Erzehîve*²¹², *Vahyâz*²¹³, *Nevzuvâr*²¹⁴, *Serdûr/Sevder*²¹⁵, *Cît*²¹⁶, *Câz*²¹⁷, *Cigerberd*²¹⁸, *Kerdenhâs*²¹⁹, *Gerdemân*²²⁰ ve *Rûzevend*.²²¹

Spesifik Özellikler

Hârezm coğrafyasının özelliklerini ele aldığımız bu başlıkta üzerinde duracağımız bir diğer husus ise bölgenin bazı doğal koruma unsurlarına sahip olmasıdır. Şöyle ki, bu doğal korumanın temelinde Ceyhun Nehri bulunmaktaydı. Çünkü bu nehir, ilk etapta düşmanın karşı tarafa geçmesini engellediği gibi aynı zamanda onlarca su yolu ve kanallara sahipti. Aşağıda pek çok kez göreceğimiz gibi tehlikeli bir anda, örneğin düşman kuşatması sırasında bentler (su setleri) açılarak bölge sular altında bırakılabilmekteydi.²²²

Ceyhun Nehri'nin sağladığı tek olanak acil durumlarda su bendlerinin açılması sonucu tehlikeyi savuşturmakla sınırlı değildi. Bölgeye hâkim olan unsurlar tarafından

¹⁹⁹ Mukaddesî, s. 74; İbn Havkâl, s. 412; İstahrî, s. 255.

²⁰⁰ İbn havkâl, s. 412; İbn Rüsteh, s. 111; İstahrî, s. 257; İstahrî, Hâlicân denilen bölgede bir yapılaşma olmadığından bahsetmektedir.

²⁰¹ el-Bâdâdî, c: II, s. 254.

²⁰² a.g.e, s. 138.

²⁰³ e.g.e, s. 493.

²⁰⁴ a.g.e., s. 483.

²⁰⁵ a.g.e, c: I, s. 84.

²⁰⁶ a.g.e, s. 226.

²⁰⁷ Mukaddesî, s. 293.

²⁰⁸ a.g.e, s. 74.

²⁰⁹ a.g.e, s. 74.

²¹⁰ a.g.e., s. 74.

²¹¹ a.g.e., s. 294; Barthold, Müzdekhân şehrinde Havari Simon-Petr'ın mezarının bulunduğu bahsetmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz: *Barthold, Türkistan Kültür Tarihinde Sulama Kültü*, s. 88.

²¹² Mukaddesî, s. 294.

²¹³ a.g.e, s. 294.

²¹⁴ a.g.e, s. 74.

²¹⁵ a.g.e, s. 294.

²¹⁶ a.g.e, s. 74, 296.

²¹⁷ a.g.e, s. 74, 295.

²¹⁸ a.g.e, s. 74, 295; Bölgede yapılan arkeolojik kazılar sonucunda antik döneme tarihlenen çeşitli sur kalıntlarına rastlanmıştır. Bkz: *Khozhaniazov, The Military Architecture Ancient Chorasmia*, s. 29.

²¹⁹ a.g.e, s. 74.

²²⁰ a.g.e, s. 293-294.

²²¹ a.g.e, s. 295.

²²² Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 32.

hemen her dönemde Ceyhun Nehri üzerinde çeşitli kanallar açılmış ve bu kanallar sayesinde başta tarım ve taşımacılık olmak üzere pek çok faaliyet gerçekleştirilmiştir. Sözüne ettiğimiz kanallar hakkında bize en ayrıntılı bilgiyi Mukaddesî sunmaktadır. Ona göre Hârezm’de beş önemli kanal bulunmakta idi. Bunlardan ilki Hazâresb Kanalı’dır.²²³ Bir başka kanal ise Kerden-Hâs adı verilen kanal idi.²²⁴ Sözüne ettiğimiz kaynakta üzerinde taşımacılık yapılan iki önemli kanaldan birisi Hîve Kanalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğeri ise Vedâk Kanalı’dır.²²⁵ Hârezm bölgesinde Hîve ve Vedâk kanalları kadar ehemmiyetli olmayan diğeri bir kanal ise Medri Kanalı idi.²²⁶ Ayrıca Büyük Selçuklu sultanları Melîk-Şâh ve Sancâr devirlerinde de kanallar açılmış ve tarımsal üretimin artışı hedeflenmiştir.²²⁷

Ceyhun Nehri boyunca açılan bu kanallardan anlaşıldığı üzere, Hârezm’de yaşayan insanlar, Ceyhun Nehri’ni hayatlarına entegre etmeyi başaramamış, tam tersine kurdukları kanallarla kendi yaşamlarını bu nehre göre şekillendirmişlerdir.²²⁸ Kısacası Ceyhun Nehri, Hârezm’in can damarı durumundaydı.²²⁹

Bölgenin coğrafi özellikleri bahsinde üzerinde durulması gereken bir diğeri husus ise Hârezm’in iki tane önemli çölün kuzeyinde bulunuyor oluşudur. Kara-Kum ve Kızıl-Kum adlı bu çöller, Ceyhun Nehri dışında Hârezm’in doğal korumalarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.²³⁰

İklim

Bölgenin iklimsel yapısına bakacak olursak, bu konudaki bilgilerimizin çoğunluğunu X. yüzyıl Arap kaynaklarından sağlamaktayız. İbn Fadlan, bölgenin kuvvetli soğuklarından bahsetmekte ve şöyle yazmaktadır: “Öyle bir ülkeydi ki, kara kıştan üzerimize sanki bir kapı açılmıştı. Orada ne zaman kar yağsa çok şiddetli rüzgâr eser.”²³¹ Bu ifadelerden sonra ise “Orada soğğun şiddetinden yerin büyük vadiler gibi yarıldığını gördüm” diyerek durumu biraz daha abartılı hale getirmektedir.²³² X. yüzyıl eserlerinden bir diğeri olan Ebû Dülef’teki

---

²²³ Mukaddesî, s. 301.

²²⁴ a.g.e., s. 301.

²²⁵ a.g.e., s. 301.

²²⁶ a.g.e., s. 301.

²²⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 339.

²²⁸ Barthold, *Sulama Kültürü*, s. 84-85.

²²⁹ V.N Yagodin-A.V.G. Betts, *Ancient Khorezm*, UNESCO, 2006, s. 4.

²³⁰ Khozhaniyazov, *The Military Architecture of Ancient Chorasmia* s. 41.

²³¹ İbn Fadlan, s. 7.

²³² a.g.e., s. 8.

ifadeler ise İbn Fadlan'ın söylediklerinin tersini yönündedir. Müellif'e göre bölgeye kar düşmez ancak sürekli olarak yağmur yağardı.²³³ Mukaddesî, Acem topraklarının en soğuk yerleri arasında Hârezm'i de saymaktadır.²³⁴ İstahrî ise, Ceyhun Nehri'nin en soğuk kısmının Hârezm civarı olduğunu kaydetmiştir.²³⁵ İbn Havkâl'in aktardıklarına göre Hârezm, Bamyân ile birlikte en soğuk ve en fazla karlı olan yerlerden birisi idi.²³⁶ Daha geç dönemde eserini yazan İbn Battûta ise Kât bölgesinin şiddetli soğuşundan, hatta bazı göletlerin buz tuttuğundan bahsedilmektedir.²³⁷

Dinî Yapı

Bölge, ilk başlarda Şâ'fi mezhebinin çoğunlukta olduğu bir yer olmasına karşın, yüzyıllar içerisinde Hanefiliğin yayılmaya başladığını görmekteyiz. Ancak bu durum, Hârezm'de Şâ'fi mezhebinin tamamen ortadan kalktığı sonucunu vermemekle birlikte, sözünü ettiğimiz mezhebin XIII. yüzyılda dahi Hîve ve çevresinde varlığını sürdürdüğü karşımıza çıkmaktadır.²³⁸ Ancak şunu belirtelim ki, Hârezm gibi ticârî etkileşimin yüksek olduğu bir bölgenin, mezhepsel açıdan sadece Şâ'filik ve Hanefiliği barındırmış olması beklenemez. Tarih boyunca bölgede etkili olan bir diğer mezhep ise Mu'tezile'dir.²³⁹

Hârezm'in dinî yapısına genel olarak baktığımızda, Sünnî mezheplerin yaygın olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Zaten bölge Selçuklular'a bağlanınca, Sultân Tuğrul Bey zamanından itibaren, resmî devlet politikası gereğince Sünnîlik yaygınlaştırılmaya çalışılmış, hatta bu doğrultuda, bölgenin varlıklı kişilerinden Ebû Amr en-Nesevî, bir medrese dahi inşa ettirmiştir.²⁴⁰

Hârezm Halkının Çeşitli Yönleri

Bölge insanının iyi ve kötü yanları, dış görünüşleri, hattâ entelektüel yönleri hakkında Mukaddesî çok önemli kayıtlar sunmaktadır. Örneğin kaynağımıza göre Hârezm halkından daha çirkin bir halk olmamakla birlikte,²⁴¹ insanları iklimin soğukluğundan dolayı şıman,

---

²³³ Ebû Dülef, s. 112.

²³⁴ Mukaddesî, s. 261.

²³⁵ İstahrî, s. 258.

²³⁶ İbn Havkâl, s. 389.

²³⁷ İbn Battûta, s. 349-350.

²³⁸ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 66.

²³⁹ a.g.e., s. 96.

²⁴⁰ a.g.e., s. 66.

²⁴¹ Mukaddesî, s. 52.

yağlı ve gür sakallıdır.²⁴² Yine ona göre Hârezm’de yaşayan insanlar “basiretsiz, kaba, görgüsüz, nezaket ve espriden uzak kişilerdir.”²⁴³ Mukaddesî, saydığı tüm bu kötü özelliklere rağmen Hârezm halkının, entelektüellik seviyesinin hayli yukarıda olduğunu belirtmeden geçmemiştir. Hârezm’deki insanlar akıllı, İslâm bilimlerine hâkim, çeşitli kabiliyetleri olan ve edebiyat yönleri yüksek kişilerdi.²⁴⁴

---

²⁴² a.g.e., s. 54.
²⁴³ a.g.e., s. 291.
²⁴⁴ a.g.e., s. 291.

İKİNCİ BÖLÜM

HÂREZM BÖLGESİNİN SİYÂSÎ GELİŞİMİ

2.1. “Hârezmşâh” Unvanı

Hârezm’in siyâsî gelişimini incelemeden önce Hârêzmşâh unvanı üzerinde durmak meselenin daha iyi anlaşılması bakımından doğru olacaktır. Hârezm bölgesi, İslâm öncesi zamanlardan itibaren kendine has bir idare şekli ile öne çıkmaktadır. Bölge, Moğol hâkimiyetine girene kadar yüzyıllar boyunca farklı sülaleler tarafından “otonom” bir şekilde yönetilmiştir. Örneğin, aşağıda daha ayrıntılı inceleneceği üzere bölge, Afrig-oğulları, Me’mûn-oğulları, Altuntaş-oğulları ve Anûştigin-oğulları (Hârezmşâhlar olarak bilinen hanedan) gibi çeşitli hanedanlar tarafından idare edilmiştir. Söz konusu hanedanların her birisinde, bölgeye hâkim oldukları süre içerisinde başta bulunan kişiye “Hârezmşâh” unvanı verilmiştir. Kısaca söylemek gerekirse “Hârezmşâh” unvanı, sadece Hârezmşâhlar Devleti olarak bildiğimiz Anûştigin-oğulları’nın değil, yüzyıllar boyunca bölgede hüküm süren siyâsî otorite sahiplerinin de kullandığı bir unvandır.²⁴⁵

Hârezmşâhlık, Anûşteginliler Devleti’nin Moğollar tarafından yıkılmasından sonra da kullanılmaya devam etmiş gözükmektedir. Nitekim Moğollar’ın bölgeye atadıkları valiler, kendilerine Hârezmşâh demişlerdir.²⁴⁶ Bu usûl Moğollar’dan sonra da varlığını sürdürmüş, hatta Timûrîler devrinde bölgeye atanan valiler de bu unvanı kullanmışlardır.²⁴⁷

Bazı kaynaklar, Hârezm’de hâkimiyet sağlayan kişilerin “Hârezmşâh”tan farklı olarak “Hüsrev-i Hârezm” şeklinde bir unvan kullandığını aktarmaktadır. Biz sözü geçen bu unvana, incelediğimiz kaynaklardan sadece İbn Hurdazbîh’in eserinde rastladığımızı da belirtmek isteriz.²⁴⁸

---

²⁴⁵ V.V. Barthold, “Hârizmşâh”, *MEB İ.A.*, c: 5/1, *Millî Eğitim Basımevi*, İstanbul, 1987, s. 263-264; S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma, Arap Fetihlerinden Timur’a Orta Asya’nın Altın Çağı*, çev: Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 350.

²⁴⁶ Barthold, “Hârizmşâh”, s. 264-265.

²⁴⁷ a,g,m, s. 265; Hârezm bölgesinin Timurular hâkimiyetine giriş için bkz: Şerefüddin ali Yezdî, *Emîr Timur, Zafernâme*, çev: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 104-109; İsmail Aka, *Timurular, Orta Asya’nın Parlak Devri*, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 22.

²⁴⁸ İbn Hurdazbîh, s. 45.

2.2. İlk Tarihsel Kayıtlar ve Afrig-Oğulları Devri (?-995)

Çalışmamızın bir önceki bölümünde Hârezm coğrafyası ve sınırlarından bahsederken bölge hakkındaki ilk tarihsel kayıtlara Herodotos'un *Historia*'sında rastladığımızı belirtmiştik. Biz, Herodotos'taki bilgiler sayesinde Hârezm bölgesinin en erken tarihini Pers İmparatorluğu hâkimiyeti devri ile başlatabilmekteyiz. Şöyle ki söz konusu kaynakta Akes (Ceyhun) Nehri etrafındaki bu ova II. Kyros'un M.Ö. 546-539 yılları arasında çıktığı doğu seferi sürecinde Pers hâkimiyetine girmiştir.²⁴⁹ Anlaşıldığı üzere Kyros, Hârezm'i imparatorluk topraklarına kattıktan sonra bölge halkını su kanallarını kapatmak suretiyle alışlagelmiş vergiler haricinde bir de su vergisi ödemeye mecbur ederek kendisine bağımlı hale getirmiştir. Çünkü kanallar para karşılığı açılmakta ve yerli halk tarlalarını ancak bu şekilde sulayabilmekteydi.²⁵⁰ Dareius zamanına gelindiğinde ise imparatorlukta önemli bir idârî reform gerçekleşmiş, satraplık sistemi bilindik halini almıştır. Burada konumuz çerçevesinde önemli olan nokta ise Behistun Yazıtı'nda sayılan satraplıkların içerisinde ayrı bir satraplık olarak Hârezm bölgesinin de yer almasıdır.²⁵¹

Hârezm'in antik dönemi hakkında üzerinde durulması gereken bir başka konu da bölgenin Hellenizm devrindeki durumudur. Öyle ki Çanakkale'den başlayıp Hindistan'a kadar ulaşan Makedon hâkimiyetinin Hârezm bölgesinde de hissedildiğini görmekteyiz. İskender'in *Anabasis*'i olarak da bilinen Arrian'ın eserinden anladığımızı göre, İskender'in doğu seferi sırasında, Belh'te iken kendisi ile görüşme fırsatı bulan "Khorasmialılar'ın Kralı Farasmanes", Alexandros'a itaatini bildirerek kendisine klavuzluk yapmak ve dilediği zaman ona her türlü yardımı sağlamak istediğini bildirmiş, İskender ise bu teklifinden dolayı ona nazik bir şekilde teşekkür etmiştir.²⁵²

---

²⁴⁹ Herodotos, s. 179; Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi, c: I, En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948, s. 141; İsmail Ayarığ, *M.Ö. 9.-M.Ö.4. Yüzyıllar Arası Persler (Siyasi Tarih)*, T.C. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2019, s. 49; Ersen Taşkın, *Eski Anadolu Tarihinde Persler*, T.C. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1992, s. 50; S.P. Tolstov, *Drevney Khorezmiyskov Tsvivilizatsii*, s. 103.

²⁵⁰ Herodotos, s. 179; Togan, "Hârizm", s. 241.

²⁵¹ Günaltay, a.g.e., s. 170-171; Khozhaniyazov, *The Military Architecture Ancient Chorasmia*, s. 13, 37; Muzaffer Duran, *Anadolu'daki Pers Satraplık Organizasyonu*, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2012, s. 90; Pers satraplık sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Muzaffer Duran, "Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sa: 34, ss. 61-86, 2015.

²⁵² Arrian, *İskender'in Seferleri*, çev: Meriç Mete, İdea Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 123.

Hârezm’de hâkimiyet sağladığını tespit edebildiğimiz ilk sülâle Afrig-oğulları’dır. Bu sülâlenin hükmü, muhtemelen bölgenin İslâm öncesi devirlerinde başlamış, uzun süre Sâmânîler Devleti’ne bağlı olarak devam etmiş ve 995’te yerini Me’mûn-oğulları sülâlesine bırakmıştır. Afrig-oğulları’na ait elimizdeki en önemli kaynak hiç şüphesiz Birûnî’nin *el-Âsârü’l-Bâkiyye*’sidir. Bu eserde Afrig şeceresi şöyle verilmektedir: *Afrig oğlu Bagra oğlu Şahassak oğlu Askacamuk oğlu Askacavar oğlu Sibri oğlu Savuş oğlu Hâmgrî oğlu Buzkâr oğlu Arsamuh*.²⁵³ Âsâr el-Bâkiyye’de tarih verilmemekle birlikte kaydedilen başka bir bilgiye göre ise Afrig sülâlesi, Oğuzlar ile pek de iyi geçinmemekte ve iki taraf arasında bazı zamanlarda sınır çatışmaları şeklinde huzursuzluklar meydana gelmekteydi.²⁵⁴ Hârezm’in Afrig-Oğulları devirlerine ait diğer önemli nokta ise Mes’ûdî’de geçen bir kayıta bölge yöneticilerinin Hazar Kağanlığı’na bağlılığı ile ilgili ifadelerin bulunmasıdır. Mes’ûdî’ye göre Hârezmliler, ülkelerindeki savaş ve veba dolayısıyla Hazar Kağanlığı’na sığınmış, Hazar meliki de onları orduda kullanmak üzere kabul etmiştir. Hatta iki taraf arasında bir anlaşma dahi yapılmıştır.²⁵⁵

Afrig-oğulları hâkimiyetindeki Hârezm’in Araplar ile tanışması VII. yüzyılı bulmuştur. Nitekim, Al-Ahnef İbn Kays önderliğindeki Arap ordusu 651-652’de Hârezm’e bir sefer düzenlemiş, ancak bu seferde başarı sağlanamamıştır.²⁵⁶ Araplar’ın bölgeye düzenlediği diğer bir sefer 681 senesinde gerçekleşmiştir. Selm b. Ziyâd’ın önderliğindeki bu seferde savaşılmamış, Hârezm halkının teklif ettiği 400,000 dirhem Selm b. Ziyâd tarafından kabul edilmiştir.²⁵⁷ Hârezm’e düzenlenen seferlerden en önemlisi Kuteybe b. Muslîm’in 712’deki seferidir. 712’deki bu seferle birlikte, Arap hâkimiyetinin bölgede kesin olarak sağlandığını görmekteyiz.²⁵⁸ Fakat, Hârezmliler’in Arap hâkimiyetinden

²⁵³ Ebû Reyhan el-Birûnî, *el-Âsâr el-Bâkiye (Maziden Kalanlar)*, çev: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 77.

²⁵⁴ a.g.e, s. 229.

²⁵⁵ Mes’ûdî, *Murûc Ez-Zeheb*, s. 138; Togan, “Hârizm”, s. 242; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev: Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul, 2016, s. 223; Osman Karatay, *Hazarlar, Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Kripto Yayınları, Ankara, 2016, s. 195

²⁵⁶ Akdes Nimet Kurat, “Kuteybe Bin Muslim’in Hvârizm ve Semerkandi Zaptı (Hicrî 93-94-Milâdî 712)”, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih coğrafya Fakültesi Dergisi, c: VI, sa: 5, Ankara, 1948, s. 392.

²⁵⁷ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzûrî, *Fütûhü’l-Buldân, Ülkelerin Fethi*, çev: Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013, s. 474; Ya’kûbî, s. 76; Yâ’kûbî, Hârezm halkının ödediği paradan bahsetmez; Kurat, “Hvârizm ve Semerkand’ın Zaptı”, s. 393; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, Çağrı yayınları, İstanbul, 1980, s. 12.

²⁵⁸ Belâzûrî, s. 483; Birûnî, *el-Âsâr el-Bâkiye*, s. 77; Birûnî, eserinde Kuteybe’nin, Hârezm’deki aydın kesimi sürgüne gönderdiğinden bahsetmektedir; Kuteybe’nin Hârezm’i ele geçirmesi hakkında ayrıca bkz: Kurat, “Hvârizm ve Semerkand’ın Zaptı”, s. 396-400; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 17; Christopher I. Becwith, *İpek*

hoşnutsuzluğu 751 senesinde gün yüzüne çıkmış ve hatta Şavuşfer adındaki Hârezmşâh Araplar'a karşı Çin imparatorundan yardım istemiştir.²⁵⁹ Hârezmşâh Şavuşfer hakkında üzerinde durulması gereken bir diğer konu ise Şavuşfer'in etkisi ile bir Hârezm-Hazar siyâsî ittifakının bulunup bulunmadığı meselesidir. Tolstov, bu konuda Hârezmşâh'ın bastırıldığı bir sikkede "Hazarların bahtlı melik-i âlisi..." şeklinde ifadelerin bulunduğunu ve bu ifadelerden yola çıkarak sözü geçen Hârezmşâh devrinde bir Hârezm-Hazar siyâsî ittifakının olması gerektiğini ileri sürmüştür.²⁶⁰ Fakat Tolstov'un bu görüşü, Artamonov tarafından eleştiriye maruz kalmıştır. Nitekim, Artamonov'a göre Tolstov'un öne sürdüğü sikkedeki ifadelerin gerçekliği belli olmamakla birlikte, bir delil olarak sunulamaz.²⁶¹ Öyle ki, sözü edilen dönemlerde zaten Müslümanların bölgede hâkim durumda bulunması, Tolstov'un olası bir Hârezm-Hazar siyâsî ittifakını kuşkuya düşürmektedir.²⁶²

Hârezm'in İslâm hâkimiyetindeki dönemleri ve bilhassa Sâ mânî Devleti'ne bağlı kaldığı süreç, kısmen daha aydınlıktır. Abbâsîler'den koparak İran ve Mâverâünnehr'de kendi hâkimiyetini sağlayan Sâ mânîler Devleti'nin kurucusu İsmail b. Ahmed devrinde Sâ mânîler'e bağlanan topraklar arasında Hârezm de bulunmaktaydı.²⁶³ Öte yandan İbn Fadlan'ın eserine bakıldığı zaman Arfig-oğulları'nın, Sâ mânî hâkimiyetini kabul etmiş olmalarına rağmen bölgeyi özerk olarak idare ettikleri anlaşılmaktadır.²⁶⁴ Şunu da belirtelim ki, söz konusu hanedan her ne kadar Sâ mânîler Devleti'ne bağlılıklarını bildirmişlerse de devlette otorite zaafiyeti olduğunu anladıkları anda isyana kalkışmaktan çekinmedikleri de karşımıza çıkmaktadır. Bu duruma 943-944'te, Hârezmşâh Abdullah b. Eşkâm'ın, Sâ mânî Emîri I. Nuh'a karşı başlattığı isyan örnek olarak gösterilebilir.²⁶⁵

Yolu İmparatorlukları, Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi, çev: Kürşat Yıldırım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2011, s. 114.

²⁵⁹ Chavannes, *Batı Türkleri*, s. 198; Şavuşfer burada "Şa-Şo-Fen" olarak geçmektedir; Bahsedilen yardım için ayrıca bkz: H.A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev: Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara, 2005, s. 114.

²⁶⁰ Artamonov, *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*, haz: L.N. gumilev, çev: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 370.

²⁶¹ a.g.e., s. 370.

²⁶² Tolstov ayrıca Hazar Kağanlığı'ndaki Musevîliği de Hârezmliler'e bağlamaktadır. Ancak Artamonov, Tolstov'u bu konuda da eleştirmiş ve Musevîliğin Kafkaslar'da Hazarlar'dan önce dahi var olduğu ifadesini öne sürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz: a.g.e., s. 368-369.

²⁶³ Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni, Sâ mânîler*, Yeditepe yayınları, İstanbul, 2013, s. 100.

²⁶⁴ İbn Fadlan, s. 5-6; Togan, "Hârizm", s. 242-243.

²⁶⁵ Usta, *Sâ mânîler*, s. 145-146.

2.3. Me'mûn-Oğulları Devri (995-1017)

Yukarıda bahsedildiği gibi Afrig-oğulları, bölgenin İslâm öncesi dönemlerinden itibaren kendi idarelerini kurmaya başlamışlar ve 995'e kadar bu idareyi otonom bir şekilde devam ettirebilmişlerdir. Ancak 995'e gelindiğinde, Hârezm'de yönetici sülâlenin değiştiğini görmekteyiz. Yeni hâkim Me'mûn-oğulları ailesinden Ebû'l-Abbâs Me'mûn b. Muhammed, 995 senesinde Afrig'li Hârezmşâh Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed'e karşı mücadeleye kalkışmış ve bunda da başarı elde ederek yeni Hârezmşâh olmuştur. Kısacası Ebû'l Abbâs Me'mûn b. Muhammed ile birlikte Hârezmşâhlık müessesesi Me'mûn-oğulları sülalesine geçmiştir.²⁶⁶

Me'mûn-oğulları'nın Hârezm'i ele geçirmesinden sonra bölgede gerek Gazneli Devleti gerekse Karahanlı (Türk Hakanlığı) Devleti için önemli gelişmelerin meydana geldiğini görmekteyiz. Bunlardan ilki dağılan Sâ mânî Devleti'ni tekrar ihyâ etmeye çalışan İsmâil Muntâsîr'in mücadelesidir. Bilindiği üzere, 999 senesinde Karahanlı İlig Nasr, Buhârâ'yı ele geçirmiş ve içerisinde II. Abdülmelik ile İsmâil Munrâsîr'in de bulunduğu Sâ mânî hanedan mensuplarını hapsedirmiştir.²⁶⁷ Ancak, kısa bir süre sonra esir Sâ mânî prensi Muntâsîr, bir şekilde esaretten kurtulmuş ve Sâ mânî Devleti'ni diriltmek için çabalamağa başlamıştır ki bu yoldaki ilk adımı Ali b. Me'mûn hâkimiyetindeki Hârezm'e gelerek güç toplamaya çalışmak olmuştur.²⁶⁸ Muntâsîr'in Hârezm'deki bu çabalarının başarıya ulaşmadığını görmekteyiz. Çünkü Hârezm'e gelişinden kısa bir süre sonra buradan kaçmak zorunda kalmıştır. Zaten Hârezm'den ayrılışından kısa bir süre sonra, 1004 senesine gelindiğinde ise Merv'in Meymzeg bölgesinde yakalanıp öldürülecek ve ölümüyle birlikte Sâ mânî Devleti tamamen ortadan kalkacaktır.²⁶⁹

²⁶⁶ Togan, "Hârizm", s. 243; Usta, *Sâ mânîler*, s. 261; Özeydin, "Hârizm", s. 218.

²⁶⁷ Usta, *Sâ mânîler*, s. 289-290; Abdullah Duman, "Ebû İbrahim el-Muntâsîr'in Sâ mânî Devleti'ni Diriltme Gayretleri Bağlamında Karahanlı ve Gazneliler İle İlişkileri", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2, ss. 531-553, 2012, s. 535-537.

²⁶⁸ Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev: Mürsel Öztürk, s. 311-312; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, c: I, Kuruluş Devri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 47-48; Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar), Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s. 224-225; Usta, *Sâ mânîler*, s. 300-303; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, s. 12; İzzetullah Zeki, *Horsan'da Hâkimiyet Mücadelesi (821-1005), Tâhirîler, Saffârîler, Sâ mânîler*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2020, s. 67-69; Tülay Yürekli, *Samaniler*, T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2002, s. 125-127.

²⁶⁹ Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev: Mürsel Öztürk, s. 311-312; Usta, *Sâ mânîler*, s. 300-303; H. Yakup Anat-Ahmet Almaz, *Karahanlılar Tarihi*, Oku Yayınları, İstanbul, 2003, s. 90-92; Clifford Edmund Bosword, *Doğuştan Günümüze İslâm Devletleri, Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar, Kronolojik Soy Kütüğü*, çev:

Ali b. Me'mûn'un 1015'e kadar Hârezmşâhlık yaptığını bilmekteyiz. Ondan sonra ise bölgenin idaresi Ebû'l Abbâs Me'mûn b. Me'mûn (II. Me'mûn)'a geçmiş ve onun döneminde aşağıda ayrıntılı bir şekilde inceleneceği üzere Gazneli ve Karahanlılar ile ilişkiler oldukça belirginleşmiştir. Gazneli Sultan Mahmûd'un kız kardeşi Hurre Kâlicî ile evli olduğunu bildiğimiz²⁷⁰ II. Me'mûn ile Sultan Mahmûd'un arası Gazneli ve Karahanlılar'ın Özkend savaşından sonra yapacağı anlaşma sürecinde açılmaya başlamıştır. Nitekim Sultan Mahmûd, anlaşma sırasında Hârezmşâh Me'mûn'un da bir elçisinin bulunmasını istemiş, ancak Me'mûn bunu "kendisinin sultanlar mertebesinde olmadığı gerekçesiyle" reddetmiştir.²⁷¹ Me'mûn'un bu ifadeleri bize Gazneliler Devleti'ne karşı açıkça bir cephe aldığını kesin olarak kanıtlamaz. Ancak, iki taraf arasında bu olay sayesinde bir soğukluğun başladığı da bir gerçektir. İlerleyen zamanlarda görüleceği üzere Hârezmşâh'ın, Sultan Mahmûd'a karşı açıkça hareket etmesi Birûnî sayesinde gerçekleşecektir. Bir müddet Hârezmşâh'ın vezirliğini yapan Birûnî, onun "Türkistan hanları ile yakınlaşması gerektiğini" söyleyerek Karahanlılar ile kurulacak ittifakın temellerini atmıştır. Nitekim bu öneriden kısa bir süre sonra da Hârezmşâh'ın girişimleri ile sözü edilen iki taraf arasında bir ittifak meydana getirilmiştir.²⁷²

Yaşanan bu gelişmeler üzerine gerilen bu siyâsî ortam, Sultân Gazneli Mahmûd'un Hârezmşâh'a verdiği ultiatom ile kısa süreliğine rahatlamıştır. Beyhâkî'nin aktardıklarına göre Sultan Mahmûd, 100,000 süvari ve 500 fil ile Belh yakınlarına kadar gelerek Hârezmşâh'tan itaat ve özür istemiştir. Bu gelişme üzerine Hârezmşâh, mücadeleyi göze alamayıp istekleri yerine getirmiştir. Hârezmşâh'tan Sultan Mahmûd'a özür dilemeleri için önde gelen şeyhler ve kadırlarla birlikte 1,000 dinar ve 3,000 at gönderilmiştir. Bunun

---

Hande Canlı, İstanbul, 2005, s. 239; Mehmet Dalkılıç, *Sâmânîler Devleti*, T.C. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2002, s. 47-49.

²⁷⁰ Ebu'l-Fazl Muhammed B. Hüseyin-i Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, çev: Necati Lügal, haz: Hicabi Kırılancık, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2019, s. 635; Filiz Akçay, *Ebû Said Abdulhay Dalhak b. Mahmud Gerdizi'nin "Zeynü'l-Ahbâr" Adlı Eserinin Tâhîriler, Saffâriler, Sâmânîler ve Gazneliler İle İlgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ordu, 2015, s. 114; Muhammed Bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ (Gazneliler)*, *Mülûk-i Gazneviyye*, çev: Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul, 2017, s. 95; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c: 6, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, s. 245.

²⁷¹ Beyhakî, s. 637; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 226

²⁷² Beyhakî, s. 640; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, c: 1, İlk Çağlardan Gurkanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. 158.

yanında Ferâve’de Sultan Mahmûd adına hutbe okutulmuştur. Fakat Gürgenç’teki hutbelerde Sultân Mahmûd’un adı geçmemiştir.²⁷³

Sultan Mahmûd’un ultiyatomu ve hemen sonrasında Hârezmşâh’ın itaatini bildirmesi genel siyâsi arenada tansiyonu düşürse de Hârezm’de durum tam tersi idi. Çünkü Hâcib Bozorg-i Alp Tegin-i Buhârî gibi bölgenin önde gelen kişileri, Sultân Mahmûd’a bildirilen bağılılığı kabul etmiyorlardı. Nitekim 1017 senesine gelindiğinde sözünü ettiğimiz hâcib ve adamlarının başlattığı isyan sonucunda Hârezmşâh köşkü basılmış, Hârezmşâh II. Me’ mûn yakalanarak katledilmiştir. Katlinden sonra ise kardeşi Ebû’l-Hârîs Muhammed b. Ali b. Me’ mûn Hârezmşâh ilân edilmiştir.²⁷⁴ Bu taht değişikliğinden sonra Sultân Mahmûd’un bölgeye saldırdığı ve Hârezm’i Gazneli Devleti’ne bağıladığını görmekteyiz. Çünkü yaşanan saray darbesi, Sultân Mahmûd için oldukça iyi bir bahane idi.²⁷⁵ Nitekim bölgeyi ele geçirmek için başlatılan harekâta ilk önce öncü Gazneli kuvvetleri savaştı. Bu savaşta Hârezmliler galip gelmişlerse de²⁷⁶ 3 Temmuz 1017’de gerçekleşen ve oldukça kanlı geçen asıl savaşta Sultân Mahmûd galip gelmiş ve böylece Hârezm’i ele geçirmesi için önünde hiçbir engel kalmamıştır.²⁷⁷ Sözünü ettiğimiz bu savaştan kısa bir süre sonra darbe ile kontrolü eline geçiren kişiler başta Alptegin-i Buhârî, Humârtâş-i Şarabî ve Sav Tegin-i Hânî olmak üzere isyanı düzenleyenlerin çoğu yakalanmış, fillere ezdirilmek ve sonra da cesetleri fildişlerine takılıp şehirde gezdirilmek suretiyle katledilmiştir.²⁷⁸ Ayrıca, II. Me’ mûn’dan sonra tahta çıkartılmış olan kardeşi Ebû’l-Hârîs ve memurları tevkif edilerek mallarına el konulmuştur.²⁷⁹

---

²⁷³ Beyhakî, s. 642

²⁷⁴ Beyhakî, s. 643; Hârezm’deki bu darbe ve taht değişikliğini gerçekleştiren kişi bazı kaynaklarda “Yinal Tegin” olarak anılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mîrhând, *Ravzatu’s-Safâ (Gazneliler)*, s. 96; Kazvinî, *Tarih-i Güzîde*, çev: Mürsel Öztürk, s. 317; Bu olay hakkında bilgi için ayrıca bkz: Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 37; Coşkun Erdoğan, “Hârezm’de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi (1017-1041)”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, sa: 50, ss: 143-180, 2013, s. 151.

²⁷⁵ Beyhakî, s. 643.

²⁷⁶ Beyhakî, s. 645; Gerdizî bu savaşın Cigerberd’te olduğunu aktadır. Bkz; Akçay, *Zeynü’l-Ahbâr*, s. 114; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil Fi’t-Târih Tercümesi, İslâm Tarihi, c: IX*, çev: Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, s. 208.

²⁷⁷ Beyhakî, s. 645; Akçay, *Zeynü’l-Ahbâr*, s. 115; Mîrhând, *Ravzatu’s-Safâ (Mülük-i Gazneviyye)*, s. 96; Tolstov, Drevney Khorezmiyskov Tsivilizatsii, s. 269; Ayrıca bkz: Erdoğan, “Hârezm’de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi”, s. 155-156; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 230; Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005, s. 287; Anat-Almaz, *Karahanlılar Tarihi*, s. 99; Burada savaş 3 Temmuz değil, 3 Haziran olarak verilmektedir.

²⁷⁸ Beyhakî, s. 645-646.

²⁷⁹ Beyhakî, s. 646.

Bu gelişmelerle birlikte Hârezm tarihinde Me'mûn-oğulları devri kapanmıştır. Hârezm'deki Gazneli hâkimiyeti sürecine genel olarak baktığımızda yine bölgenin bizzat merkezden gönderilen valiler aracılığıyla değil de özerk hükümdarlar tarafından idare edildiği karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Sultân Mahmûd, bölgeyi ele geçirdikten hemen sonra hacîbi Altûntâş'ı Hârezmşâh ilân etmiş ve onu Hârezmşâhlık atına bindirmiştir.²⁸⁰ Böylece Hârezm'de Altûntâş-oğulları devri başlamıştır. Şunu belirtmemiz gerekir ki, bazı araştırmacılar, Me'mûn-oğulları'nın Sâmanî Devleti yıkıldıktan sonra Karahanlılar'a bağlı kaldığını savunmaktadır.²⁸¹ Ancak olayların gidişatından anladığımızı göre Me'mûn-oğulları 999-1017 yılları arasında bağımsız olarak bölgede hâkimiyet sağlamışlardır ki nihayet 1017'de Gazneliler bölgeyi ele geçirince bölge Gazneliler'e bağlı Altûntâş-oğulları tarafından idare edilmeye başlanacaktır. Ayrıca, Beyhakî'deki şu açık ifade söylediklerimizi destekler niteliktedir:

“Tarihlerde zikredildiği üzere harezmi'nin daima müstakil bir padişahı vardı, Mıaz-oğulları ve Tahiriler ve biraz sarsıntı geçirse de Abbasilerin hilafeti zamanında da aynı şekilde devam etti.”²⁸²

Me'mûnîler her ne kadar kısa sayılabilecek (995-1017) bir dönemde varlıklarını sürdürmüşlerse de onların zamanı Hârezm'in kültürel olarak zirveye ulaştığı bir dönemdir. Şöyle ki, Ali b. Me'mûn zamanından itibaren bölgede pek çok alanda çeşitli araştırma olanakları sağlayan, tercümelerin yapıldığı ve ilim sohbetlerinin gerçekleştirildiği bir kurum meydana getirilmiştir ki bu kurum, günümüz araştırmacıları tarafından “Hârezm Me'mûn Akademisi” olarak adlandırılmaktadır.²⁸³ Yaklaşık olarak 1004'ten 1017'deki Gazneli hâkimiyetine kadar aktif bir şekilde faaliyetlerini sürdürmüş olan²⁸⁴ bu akademide din ve siyâsî görüş gözetilmeksizin dönemin en önemli ilim adamları toplanıyor ve ilim sohbetleri gerçekleştiriyordu.²⁸⁵ Yani kısacası ister Müslüman, ister Hıristiyan, isterse Mutezile'yi²⁸⁶

²⁸⁰ Beyhakî, s. 646; İbnü'l-Esîr, c: IX, s. 209; Akçay, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 115; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ (Mülûk-i Gazneviyye)*, s. 98.

²⁸¹ Necef, *Karahanlılar*, s. 287.

²⁸² Beyhakî, s. 632.

²⁸³ Vahit Celal, *Harezmi Me'mun Akademisi*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2018, s. 48.

²⁸⁴ a.g.e, s. 51.

²⁸⁵ Starr, *Kayıp Aydınlanma*, s. 364; Starr, bu kurumu Abbâsî halifesi Harûn Reşîd devrinde oldukça etkili bir aile olan Bermekîler'in gerçekleştirdikleri ilim faaliyetlerine benzetmektedir. Bkz; s. 362; Bermekîler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; yine aynı eser s. 194-196.

²⁸⁶ Mutezile hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Nahide Bozkurt, *Abbâsiler (750-1258)*, İsam Yayınları, Ankara, 2018, s. 64-70.

benimsemiş ilim adamları Hârezm'deki bu akademiye gelip çalışmalar yapabiliyor ve birbirleriyle tartışıyor.

Sözünü ettiğimiz bu akademide görev yapmış bilim insanları incelendiğinde kurumun önemi ve niteliği daha rahat anlaşılacaktır. Bunlardan ilki, Me'mûnoğulları'na bir süre vezirlik de yapmış olan el-Bîrûnî idi. Eserleri göz önüne alındığında Bîrûnî, bir sosyolog ve teolog olarak karşımıza çıkmaktadır. el-Âsârû'l-Bâkiyye'sinde işlediği Müslümanlık, Hıristiyanlık, Yahûdîlik bayramları²⁸⁷ ve ayrıca Tahkik'u Mâ Li'l-Hind adlı eserinde değindiği Hint toplum ve inanç yapısı ile ilgili konular bunu kanıtlar niteliktedir.²⁸⁸ Bîrûnî, bunların dışında bir diğer eseri olan Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin'de ise matematiksel coğrafya, enlem-boylam hesaplamaları ve şehirlerarası mesafeleri ele almıştır.²⁸⁹ Ayrıca V.V. Barthold'un Bîrûnî'yi "En büyük İslâm alimi" olarak kabul etmesi de zikredilmesi gereken önemli bir ayrıntıdır.²⁹⁰

Üzerinde durduğumuz akademide bulunmuş bir diğer İslâm âlimi, batıda "Avicenna" olarak bilinen ve "üstad-ı azam" lakaplı İbn Sînâ'dır.²⁹¹ İbn Sînâ'nın bu üne kavuşmasındaki en büyük etken hiç şüphesiz kendisinden önceki antik tıp literatürünü bünyesinde bulundurmakla birlikte, özgün tıp bilgileri de içeren "el-Kânûn fi't-Tıb" adlı eseridir.²⁹² İbn Sînâ bu eserde hastalıkları çeşitli kategorilere ayırarak incelemiştir. Örneğin hastalıklar, salgın kaynaklı, kalıtım kökenli ve psikolojik nedenli olmak üzere farklı gruplar altında ele alınmıştır.²⁹³ el-Kânûn fi't-Tıb, hastalıkları kategoriler içerisinde incelemesinin yanında farmakolojik bir rehber kitabı olarak da karşımıza çıkmaktadır. İbn Sînâ, kitabın sonlarında

---

²⁸⁷ Bîrûnî, *el-Âsâr*, s. 286-342.

²⁸⁸ Bîrûnî'nin Hidnistan'daki Kast Sistemi hakkında verdiği bilgiler için bkz: Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Tahkîku Mâ Li'l-Hind (Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan)*, çev: Kıvameddin Burslan, haz: Ali İhsan Yitik, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2018, s. 60; aynı eserde dönemin Hint inanışları ile ilgili bazı bilgiler için bkz: s. 70-10, 25-26.

²⁸⁹ Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin*, çev: Kıvameddin Burslan, haz: Melek Dosay Gökdoğan-Tuba Uyumaz, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2013.

²⁹⁰ W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, haz: M. Fuad Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1957, s. 52; Bîrûnî'nin din tarihi açısından önemi için ayrıca bkz: Ali İhsan Yitik, "Bîrûnî'nin Kaleminden Hinduizm", *Milel ve Nihal*, c: 10, sa: 3, 2013, ss. 149-200, 2013; Nasuh Günay, "Bîrûnî'nin Dinler Tarihine Katkısı", *Milel ve Nihal*, c: 10, sa: 3, 2013, ss. 85-110.

²⁹¹ Chick Bauamrane, "Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Gelişmesi", çev: Hüseyin Şimşek, *İSTEM*, sa: 14, 2009, ss. 383-396, s. 387.

²⁹² Esin Kâhya, "el-Kânûn fi't-Tıb", TDV, İ.A, c: 24, s. 331.

²⁹³ Hüseyin Gazi Topdemiz, *İbn Sîna ve Bilim*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2015, s. 18; Şu da belirtilmelidir ki, İbn Sînâ, kategorize ettiği bu hastalıklardan akıl hastalıklarının müzik, şok ve telkin gibi yöntemler ile tedavi edilebileceğini savunarak psikiyatrinin de temelini atmıştır bkz: Ömer Mahir Alper, *İbn Sînâ*, İsam Yayınları, Ankara, 2020, s. 137.

yüzlerce ilacın etki alanları ve uygulanış şekilleri hakkında bilgiler vermiştir.²⁹⁴ el-Kânûn'un üzerinde durulması gereken bir başka yönü de kitabın yüzyıllarca Avrupa üniversitelerinde temel tıp eğitimi kitabı olarak okutulduğudur. Lâtince'den İbrânîce'ye kadar pek çok dile çevrilen el-Kânûn, XVI. yüzyıla kadar tıp eğitiminde temel ders kitabı olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁹⁵

Hârezm Me'mûn Akademisi'nden daha önce yaşamış olsa da isminden de anlaşılacağı üzere Hârezmli bir ilim adamı olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-Kâtib el-Hârezmî de İslâm dünyasında önde gelen çalışmalar kaleme almıştır. Hârezmî, Mefâtihü'l-Ulûm adlı eserinde maliyeden toprak idaresine, tarihten edebiyata, felsefe, mantık ve tıpa kadar pek çok farklı alanlarda değerli bilgiler aktarmaktadır.²⁹⁶

2.4. Gazneliler Devri (1017-1041)

Yukarıda Gazneli Sultân Mahmûd'un Hârezm'i kendisine bağlayıp buraya hâcibi Altûntâş'ı atadığını görmüştük. Altûntâş'ın bölge idaresini eline aldıktan sonra karşılaştığı ilk sorun muhtemelen Me'mûn-oğulları ailesine mensup olan Ebû İshâk'ın asker toplayarak Hârezm'e baskın düzenlemesi olmuştur. Ancak bu baskının Hârezmşâh'ın kuvvetleri tarafından kısa sürede bastırıldığını ve bölgede asâyişin sağlandığını görmekteyiz.²⁹⁷ Beyhâkî'nin kayıtlarından anladığımızı göre Hârezmşâh Altûntâş, Sultân Mahmûd tarafından olduğu kadar oğlu Sultan Mes'ûd tarafından da oldukça saygı duyulan bir devlet adamı idi. Hatta öyle ki Sultan Mes'ûd, Altûntâş'ı merhum babası Sultân Mahmûd gibi görmekteydi. Ancak Beyhâkî'nin ileriki kayıtları dikkatli incelendiğinde Mes'ûd'un, Hârezmşâh'a bu kadar değer vermesindeki asıl nedeni kolayca anlaşılacaktır. Öyle ki Altûntâş, Sultân Mahmûd'un veliahd ilân etme sürecinde henüz prens olan Mes'ûd'u desteklemiştir.²⁹⁸

Hârezmşâh Altûntâş'ın Sultân Mes'ûd'un saygısını bu kadar kazanması ve şüphesiz bunun sonucu olarak da Gazneli Devleti idâresindeki ağırlığı hükûmetteki bazı kişileri rahatsız etmiş olacak ki Beyhâkî'den anladığımız kadarıyla Zevzenî/Zûzenî adında bir

²⁹⁴ Kahyâ, "el-Kânûn fi't-Tıb", s. 331; Ömer Mahir Alper, *İbn Sînâ*, s. 133.

²⁹⁵ W. Montgomery Watt, *İslam'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, çev: Ümit Hüsrev Yolsal, Bilgesu Yayınları, Ankara, 2013, s. 64.

²⁹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-Kâtib el-Hârezmî, *Mefâtihu'l-Ulûm (İlimlerin Anahtarları)*, çev: Aygün Akyol-İclâl Arslan, Elis Yayınları, Ankara, 2019.

²⁹⁷ Beyhâkî, s. 646.

²⁹⁸ a.g.e, s. 76.

bürokrat iftira yoluyla Hârezmşâh'ı bertaraf etme girişimlerinde bulunmuştur.²⁹⁹ Zevzenî'nin bu planı ilk başlarda Sultân Mes'ûd'un Altûntâş hakkındaki iftiralara rağbet göstermesi sonucunu doğurmuştur. Ancak Altûntâş'ın güçlü bir devlet adamı, özerk bir hükümdar, kendine ait ordularının bulunması ve en önemlisi de Gazneli Devleti'nden uzaklaşması halinde her an Karahanlılar ile işbirliği içerisine girme ihtimali göz önüne alındığında Mes'ûd, Altûntâş'ın öldürülmemesini, hatta tam tersi Zevzenî'nin hapsedilmesini emretmiştir.³⁰⁰

Altûntâş devrinde üzerinde durulması gereken bir diğer konu ise Gazneli ve Karahanlı devletleri arasındaki Debûsiyye Savaşı'dır. Bu savaş görünüşte Hârezm bölgesini pek etkilememiş olsa da aşağıda ayrıntılarıyla bahsedileceği üzere Hârezmşâh Altûntâş bu savaşta ordunun başında görev yapmış ve şehit düşmüştür. Onun ölümüyle birlikte artık Hârezm'de otorite zaafiyeti meydana gelecek ve karışıklıklar baş gösterecektir.

Gazneli Sultân Mes'ûd, tahta çıkarken kendisine yardım etmesi için Karahanlı Ali Tegin'le anlaşmış ve yapacağı yardımlar karşılığında ona bazı topraklar vaat etmişti. Ancak Sultân Mes'ûd, Ali Tegin'in yardımına ihtiyaç duymaksızın Gazneli Devleti'nin başına geçmiş ve haliyle vaat ettiği toprakları Karahanlı Ali Tegin'e vermemiştir.³⁰¹ İşte Debûsiyye Savaşı'nın en önemli nedeni olarak karşımıza bu süreç çıkmaktadır. Ali Tegin'in herhangi bir yardımda bulunmamasına rağmen Mes'ûd'un vaat ettiği toprakları hakkı olarak görmesi ve bu nedenle de Gazneli hudutlarına küçük çaplı saldırılarda bulunması iki taraf arasındaki gerginliği son safhaya getirmiştir.³⁰² Gelişmeler üzerine savaşın kaçınılmaz olduğunu anlayan Sultân Mes'ûd, 1032 senesinde Hârezmşâh Altûntâş'ı Ali Tegin üzerine sefere memur etmiş ve Hârezmşâh da vakit kaybetmeden Amûl bölgesine doğru harekete geçmiştir.³⁰³ Altûntâş'ın Mâverâünnehr'e geldiğini haber alan Ali Tekin, içerisinde Selçuklular'ın da bulunduğu birlikleriyle beraber Buhârâ'yı terk edip Altûntâş ve ordusuyla karşılaşmak üzere Debûsiyye mevkiine çekilmiş, Altûntâş da boş kalan Buhârâ'yı kolay bir şekilde ele geçirdikten sonra Ali Tekin'in üzerine yönelmiştir.³⁰⁴

---

²⁹⁹ a.g.e, s. 288.

³⁰⁰ a.g.e, s. 297.

³⁰¹ a.g.e, s. 308; Sultân Mes'ûd'un Ali Tegin'e vaat ettiği toprak Huttel olarak gösterilmektedir. Bkz; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 58; Anat-Almaz, *Karahanlılar Tarihi*, s. 103.

³⁰² Beyhakî, s. 308

³⁰³ a.g.e, s. 312; Mîrhând, (*Mülûk-i Gazneviyye*), s. 135; krş: Erdoğan, "Harezmi'de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi", s. 166.

³⁰⁴ Beyhakî, s. 313.

Nihayet iki ordu Debûsiyye’de karşı karşıya gelmiş ve şiddetli bir savaş gerçekleşmiştir. Geceye kadar sürdüğü ve pek çok insanın kırıldığı belirtilen bu savaşta Hârezmşâh sol ayağına ok isabet etmesi sonucunda ağır bir şekilde yaralanmıştır.³⁰⁵ Debûsiyye Savaşı’nın sonucu hakkında kesin bir kanıya varılabilmemiş değildir. Çünkü Beyhakî, bu konuda net bir ifade kaydetmemiştir. Öte yandan, Ali Tekin’in tam bir galibiyet kazandığını düşünenler olmakla birlikte³⁰⁶ kesin olarak bildiğimiz şey ise Altûntâş’ın savaş sırasında aldığı yaradan dolayı kısa süre sonra öldüğüdür.³⁰⁷

Görüldüğü üzere Debûsiyye Savaşı Hârezm bölgesi için çok önemli bir dönüm noktasıdır. Çünkü Altûntâş’ın ölümüyle birlikte Hârezm kısa bir zaman sonra kargaşa sürecine girecek ve bölgede Gazneli hâkimiyeti Debûsiyye Savaşı’ndan 8-9 yıl sonra kesin bir şekilde sonlanacaktır.

Altûntâş’tan sonra bölge idâresinin Hârûn’a geçişi hakkında Beyhakî’de dikkat çekici bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu kaynağımızda aktarılanlara göre Hârûn, babasının ölümünden sonra bölgeye bizzat Hârezmşâh olarak tayin edilmemiştir. Öyle ki, Sultân Mes’ûd, Hârezmşâhlık unvanını kendi oğlu Sâ’id’e vermiş, bölgenin idaresini ise ona vekillik sıfatıyla Hârûn’a bırakmıştır. Yani görünüşte Hârezmşâh Sultân’ın oğlu Sâ’id idiye de bölge işleri gelenek olduğu üzere ırsî olarak devam etmiş ve Hârûn’da toplanmıştır.³⁰⁸ Hârezm’in idâresi elinde olsa da Hârûn, Hârezmşâhlık unvanının kendisine verilmemesini kabullenmemiş gözüküyor. Nitekim kısa bir süre sonra Sultân Mes’ûd’a olan bağlılığını çiğneyecek ve ona isyana kalkışacaktır. İsyân için bir bahane arayan Hârûn, Gazne sarayında rehin bulunan kardeşinin ölümü -veya öldürülmesi- üzerine aradığı sebebi bulmuş³⁰⁹ ve Ağustos 1034’te hutbeyi kendi adına çevirerek Gazneli hâkimiyetinden çıktığını ilân etmiştir.³¹⁰ Tabii Hârûn’un bu isyanı bir anda bastırılabilen bir isyan olmamış, bu süreç içerisinde onun suikasta kurban gitmesi ile sonlanmıştır.

---

³⁰⁵ a.g.e, s. 317; Bazı kaynaklar Altûntâş’ın sol ayağından değil, elinden yaralandığını kaydetmektedir. Bkz: Mîrhând, (*Mülûk-i Gazneviyye*), s. 135.

³⁰⁶ Ömer Soner Huncan, *İpek Yolu’nun Muhafızları, Bozkardan Kentlere Türk Hakanlığı Ordusu (Karahanlılar)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2019, s. 36.

³⁰⁷ Beyhakî, s. 321.

³⁰⁸ Beyhakî, s. 324; İbnü’l-Esîr, c: IX, s. 385; krş: Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 145; V.V. Barthold, *Türkistan*, s. 312.

³⁰⁹ Beyhakî, s. 647; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 145; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 60.

³¹⁰ Beyhakî, s. 649.

Ancak Hârûn'un isyan hali devam ederken Hârezm'de üzerinde durulması gereken bazı önemli gelişmeler de meydana gelmekteydi. Bunlardan ilki hiç şüphesiz Selçuklular'ın Hârezm'e gelmesi ve Hârûn tarafından bölgeye yerleşmelerine izin verilmesidir. Çünkü Hârûn, Gazneli Devleti'ne karşı başlattığı isyanda Selçuklular gibi savaşçı bir müttefik edinmeye hayır diyemezdi.³¹¹ İşte bu doğrultuda Tuğrul ve Çağrı Beyler önderliğindeki Selçuklu kütleleri bizzat Hârûn tarafından Ribât-ı Mâşe, Şorâhhân ve Avhâre bölgelerine yerleştirilmiştir.³¹²

Hârûn'un isyan sürecinde Hârezm'de meydana gelen bir diğer olay ise Şâh-Melîk hadisesidir. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Selçukluların ezeli düşmanı olan Cend hâkimi Şâh-Melîk, onların Hârezm'e yerleştiği haberini alır almaz adamlarıyla beraber Selçuklu yerleşimlerine bir seher vakti baskında bulunmuş ve yaklaşık 7-8 bin kişiyi katlederek geri çekilmiştir.³¹³ Şâh-Melîk'in bu darbesi Selçuklular'ı oldukça sarsmış, artık Hârezm'in kendileri için güvenli olmadığı düşüncesiyle bölgeyi terk etmişler ve Ceyhûn'u geçerek Ribât-ı Nemek'e çekilmişlerdir.³¹⁴

Hârûn, her ne kadar Selçuklular gibi önemli bir müttefikten yoksun kalsa da, Sultân Mes'ûd'a karşı ordu toplamış ve Sultân'ın üzerine yürümeye başlamıştır. Hârûn'un bizzat ordu başında sefere çıkması Gazne Devleti ve yönetimini harekete geçirmiş, eski Hârezm kethüdâsı Abdussamed, bölgedeki adamlarından bir kısmını rüşvet ile Hârûn'un katli için

---

³¹¹ Aslında Selçuklular, Hârûn'dan önce, Altûntâş'ın Hârezmşâhlığı devrinde bölgeye gelmişlerdi. Fakat bu kalıcı olmamakla birlikte kışlama amaçlı idi bkz: Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 147.

³¹² Beyhakî, s. 649; Minhâc-i Sîrâc el-Cûcânî, *Tabakât-ı Nâsîrî, Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, çev: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2015, s. 64; Muhammed bin Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabakâ-i Selûkiyye)*, çev: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2018, s. 36-37; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, çev: Ali Öngül, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 51; Turan, *Selçuklular Tarihi* s. 93.

³¹³ Beyhakî, s. 69; Cûcânî, çev: Erkan Göksu, s. 64-65; Lütfullah, c: I, s. 51-52; bazı kaynaklar bu saldırının Hârûn'un Şâh-Melîk'e haber göndermesi sonucunda gerçekleştiğini kaydetmektedir. Bkz: Mîrhând, (Tabakâ-i Selûkiyye), s. 38; Şâh-Melîk hadisesi için ayrıca bkz: Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 154; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 93-94; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 22; A.C.S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu, Yeni Bir Yaklaşım*, çev: Zeynep Rona, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 51; Faruk Sümer, "Selçuklular", TDV İA, c: 36, s. 367; Cihan Piyadeoğlu, *Çağrı Bey ve Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 36.

³¹⁴ Beyhakî, s. 649.

görevlendirmiştir. Parayla tutulan bu kişiler Hârûn'u tek başına yakalayarak ağır bir şekilde yaralayıp kaçırmışlar ve Hârûn çok kısa bir süre sonra ölmüştür.³¹⁵

Hârûn'un ölümünden sonra Hârezm idaresinin kardeşi İsmail'e geçtiğini görmekteyiz. Ancak İsmail'in bölgede hâkimiyet kurması pek kolay olmamış, Hârûn'un ölümüyle bölgede çeşitli karışıklıklar çıkmıştır. Sultân taraftarları ile Hârezmliler arasında baş gösteren bu çatışmalar, kaynaklarımızın belirttiğine göre Şeker Hâdîm'in girişimleri ile son bulmuş ve Altûntâş'ın diğer oğlu İsmail Hârezmşâh ilân edilmiştir.³¹⁶ İsmail'in, Hârezmşâhlığı devrinde karşılaştığı en büyük sorun hiç şüphesiz Şâh-Melîk meselesi idi. Çünkü Beyhakî'den anladığımız kadarıyla Şâh-Melîk, bölgede kendi nüfuzunu artırmak istemekte, Gazneli Devleti ise asî Altûntâşlılar'a karşı Şâh-Melîk'i desteklemekte idi. Nitekim Şâh-Melîk, Gazneli Devleti'nden aldığı güce dayanarak yeni Hârezmşâh İsmail'e bir mektup göndermiş ve bölgenin Sultân Mes'ûd adına kendisine teslim edilmesini istemiştir. Ancak İsmail, Şâh-Melîk'in mektubuna her daim kendisi ile savaşmaya hazır olduklarını bildiren iddialı bir karşılık vermiştir.³¹⁷

1041 senesine gelindiğinde, Şâh-Melîk'in Gazneli Devleti'nden aldığı destek resmî hale gelmiş, Gazne Sarayı'ndan Hasan-i Tebbânî adında "alelade" bir zat ile birlikte Şâh-Melîk'e Hârezm'in idaresinin kendisine verildiğine dair bir menşûr gönderilmiştir.³¹⁸ Nihayet Sultân'ın resmî onayını alan Şâh-Melîk, kuvvetleriyle birlikte Hârezmşâh'a karşı harekete geçmiş ve iki taraf 11 Şubat 1041'de Esîb'de karşı karşıya gelmiştir. Üç gün üç gece süren Esîb Savaşı'nda galip gelen taraf Şâh-Melîk olmuş ve böylece onun Hârezm hâkimiyeti ile önünde hiçbir engel kalmamıştır.³¹⁹ Şâh-Melîk, ertesi gün süvarilerinden ve piyadelerinden mürekkep muhteşem bir alay ile Hârezm'e girmiş ve şehrin büyük camiinde hutbeyi önce Sultân Mes'ûd, daha sonra ise kendi adına okutmaya başlamıştır.³²⁰ Tahtını kaybeden İsmail ise kendisinin Hârezmşâh ilân edilmesinde büyük katkısı olan Hâdîm Şeker Ağa ile birlikte Hârezm'i terk etmiş ve bir sene önce Sultân Mes'ûd'u Dândânâkân'da mağlup ederek Horasan'da Gazneli hâkimiyetini sonlandıran ve kendi devletlerini kuran

---

³¹⁵ Beyhakî, s. 651-652; İbnü'l-Esîr, c: IX, s. 386; Erdoğan, "Harezme'de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi", s. 174; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 60.

³¹⁶ Beyhakî, s. 654-655; İbnü'l-Esîr, c: IX, s. 386; Kafesoğlu, *Harezmsahlara Devleti*, s. 34-35.

³¹⁷ Beyhakî, s. 655.

³¹⁸ a.g.e, s. 656.

³¹⁹ a.g.e, s. 656.

³²⁰ a.g.e, s. 657.

Selçuklular'a sığınmıştır.³²¹ İsmail ve Şeker Hâdim, Selçuklular tarafından ilkte saygı ile karşılanmışsa da kısa zaman sonra ikisi de esir edilmiş³²² ve böylece Hârezm'de Altûntâşlılar dönemi sona ermiştir. Ancak bölgedeki Gazneli hâkimiyeti Şâh-Melik aracılığı ile Çağrı ve Tuğrul Beyler'in önderliğindeki Selçuklular'ın bölgeyi ele geçirmesine kadar bir süre daha devam edecektir.

---

³²¹ a.g.e, s. 657; İbn'ül-Esîr, c: IX, s. 386.

³²² Beyhakî, s. 657; İbnü'l-Esîr, c: IX, s. 386.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MOĞOL İSTİLÂSINA KADAR HÂREZM'İN TİCÂRÎ GELİŞİMİ

3.1. Bölgenin Uluslararası Ticarettteki Önemi ve Ticâret Ağı

Hârezm bölgesinde gerçekleşen ticârî faaliyetler ve emtialardan bahsetmeden önce bölgenin uluslararası ticârette ne gibi bir öneme sahip olduğu üzerinde durulması gereken bir husustur. Bölge, S.G. Agacanov'un da belirttiği üzere Asya ile Avrupa ticaretini birbirine bağlayan kavşak noktası konumunda idi.³²³ Ayrıca Hârezm sadece Asya ile Avrupa arasında değil, Fin-Ugor ve Slav toplulukların yaşadığı kuzey bölgeleri ile Horasan arasında da ticârî anlamda köprü görevi görmekteydi. Sözüünü ettiğimiz topluluklardan gelen işlenmemiş mallar, Hârezm üzerinden Horasan'a ve oradan da Bağdâd'a aktarılmaktaydı.³²⁴ Saydıklarımıza ek olarak, Gürgenç'in gerek Hindistan'dan, gerekse Çin'den gelen ticaret yollarının Doğu Avrupa'ya açılmasında kavşak görevi görmesi de zikredilmesi gereken bir durumdur.³²⁵ Durum böyle olunca da doğal olarak sözüünü ettiğimiz dönemlerden itibaren Hârezm bölgesinin, pek çok ekonomik faaliyette öne çıktığı anlaşılmaktadır.

Bölgenin, daha İslâm öncesi dönemlerinden itibaren ticârî açıdan önemi anlaşılmış, hatta İtil-Hârezm ticaret yolu, Hazar Kağanlığı ile Peçenekler arasında bir süre devam eden savaşlara neden olmuştur. Çünkü Peçenekler'in İtil-Hârezm ticaret yolunu tehdit edişi, Hâzar Kağanlığı'na ekonomik olarak büyük darbe vurmaktaydı.³²⁶ Sözüünü ettiğimiz ticaret güzergâhı, Hazar Kağanlığı'nın ana geçim kaynağını teşkil etmekteydi. Hatta A.T. Özcan'a göre, Peçenekler'in bölgede gerçekleştirdiği olumsuz faaliyetler, kağanlığın şahdamarı ile oynanmasından başka bir şey değildi.³²⁷ Şu halde Hazar Kağanlığı, ana ekonomik

³²³ Sergey Grigorevic Agacanov, *Selçuklular*, çev: Ekber N. Necef-Ahmet N. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 276.

³²⁴ Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev: Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 126; Hüseyin Kayhan, "Selçuklular Devrinde Karadeniz Çevresindeki Şehirlerde Ticaretin Gelişimi", *Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım*, ed: Mehmet Okur, Ülkü Köksal, Volkan Aksoy, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 2020, ss. 63-80, s. 70.

³²⁵ Kitapçı, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları*, s. 157.

³²⁶ Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul, 1973, s. 37; aynı yazar, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi, Yayınları, Ankara, 2002, s. 45; Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 289; Mualla Uydu Yücel, "Peçenekler", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed: Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 454.

³²⁷ Özcan, *Hazar Kağanlığı*, s. 289.

faaliyetlerinin daha fazla zedelenmemesi için Peçenekler’i bir şekilde bertaraf etme yoluna gitmiş ve bunu onlara karşı Oğuzlar’ı kullanarak başarabilmiştir.³²⁸

Hârezm bölgesinin ticârî önemini korumak için girişilen bir diğer olay ise bölgenin Büyük Selçuklular hâkimiyetinde olduğu döneme rastlamaktadır. Sultan Alp Arslan, Hârezm-İtil ticaret güzergâhının güvenliğini koruyabilmek için bölgedeki gayrimüslim Türklere karşı sefere çıkmış ve bu seferde başarı sağlayarak Selçuklu ülkesinin ticaretini sağlama almıştır.³²⁹

Sultân Sancar devrine ait bir olay, Hârezm’in Büyük Selçuklular devrinde ne denli önemli bir gelir kalemi olduğu ve Selçuklu sultânlarının sözünü ettiğimiz bölgeye verdikleri önemi gözler önüne sermesi açısından önemlidir. Nitekim, Hârezmşâh Atsız, 1138’de Sultân’a karşı isyana girişmiş, bu isyanı sırasında Ceyhûn Nehri ve çevresinden –kuvvetle muhtemel Hârezm civarından da- alınan, bir nevi nehir geçiş vergisi diyebileceğimiz bâcları devlet hazinesine mûtaad olduğu biçimde değil, parça parça göndermeye başlamıştır.³³⁰ Bu durumlardan sonra ise Sultân Sancar’ın Hârezm’e seferi kaçınılmaz olmuştur.

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki söz konusu bölge ticârî anlamda Yakın-Doğu’nun önde gelen merkezlerinden birisiydi. Öyle ki, Arap kaynakları bölgenin ticârî boyutları ve tüccarları hakkında doyurucu bilgiler sunmaktadır. Örneğin, İstahrî’ye göre Hârezm halkı civar bölgelere göre en çok yolculuk yapan ve çevreye en fazla serpilmiş halk idi.³³¹ Hârezm ticaretinin bu derece ön plana çıkmasındaki en temel faktör şüphesiz yukarıda bahsettiğimiz bölgenin coğrafi konumudur. Ancak, bu durumu destekleyici yan unsurlar da vardır ki bunlardan en önemlisi Hârezmliler’in kibar, nazik, dost canlısı ve daha da mühimi yabancı tüccarlarla ticaret ağı kuracak kapasitede insanlar olmasıdır.³³²

---

³²⁸ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 37; Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, 83; Özcan, *Hazar Kağanlığı*, s. 292-293; Osman Karatay, *Hazarlar, Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Kripto Yayınları, Ankara, 2016, s. 230, 233.

³²⁹ Coşkun Alptekin, “Büyük Selçuklular”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, c: VII*, ed: Kenan Seyyithanoğlu, Çağ Yayınları, İstanbul, 1988, s. 119; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s. 52; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2002, s. 305.

³³⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, c: V, İkinci İmparatorluk Devri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 315-316; Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Vergiler*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 17.

³³¹ İstahrî, s. 258.

³³² Ahmet N. Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, s. 463.

Gerçekten de Hârezm’li tüccarlar, o dönem bilinen dünyanın neredeyse her yeriyle ticaret ağı kurmuşlardır. Bu bölgelerden ilki Horasan’dır. İbn Havkâl, Horasan’ın her büyük şehrinde Harezim’den bir topluluk bulunduğunu aktarmakla birlikte, kafamızda Horasan’daki Hârezm ticaret kolonilerini canlandırmaktadır.³³³ Hârezm-Horasan ticârî bağı oraya koyan diğer bir husus ise, bölgede XIX. yüzyılda yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda VIII. yüzyıla tarihlenen ve Horasan’dan geldiği anlaşılan bakır sikkelerin bulunmuş olmasıdır.³³⁴ Öte yandan Mukaddesî de bu konu hakkında bize önemli bir kayıt sunar. O, İrânşehr’in Hârezm, Rey ve Curcân’ın deposu olduğundan bahseder.³³⁵ Hârezm’in Horasan şehirleriyle ticari ilişkisi sadece İrânşehr ile sınırlı değildi. İrânşehr dışında Merv ticaret yolu da önemli bir güzergâh olarak karşımıza çıkmaktadır.³³⁶ Diğer bir diğer ticaret güzergâhı olarak ise Gürgeç-Nişâbûr arasındaki yol gösterilebilmektedir.³³⁷

Hârezimli tüccarların sık ticârî ilişkiler kurduğu diğer bir bölge ise Oğuz ülkesi idi.³³⁸ İstahrî, bölgenin zenginliğinin Türk ülkeleri ile olan ticaretten kaynaklandığını söylemektedir.³³⁹ Ayrıca yine aynı kaynak, Oğuzların ticaret için sık sık Gürgeç’e geldiklerini bildirmekle beraber, çalışmamızın ilerleyen kısımlarında Hârezim şehirleri ile Oğuzlar arasındaki ticari faaliyetler üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.³⁴⁰ Hârezim ve Oğuzlar arasındaki ticârî ve sosyal ilişkilerin diğer bir önemli yönü ise Oğuzların Müslümanlığı kuvvetle muhtemel Hârezimliler’den öğrenmesidir. Nitekim Avfi, Oğuzlardan bazılarının Hârezim ülkesinde yaşadığını ve orada Müslümanlığı kabul ettiğini belirtmektedir.³⁴¹

Bölgenin ticârî ilişkiler kurduğu bir diğer halk ise Bulgarlar’dır. Mes’ûdî, Bulgarlar’dan bahsederken onların kervanlarının Horasan ve Hârezim’e gittiğini

³³³ İbn Havkal, s. 414; Sinan Şahin, *Mâverâünnehr’in Sosyal ve İdarî Yapısı (VIII.- XII. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s. 61-62.

³³⁴ B.I. Vainberg, “Chorasmian Coinage”, *Encyclopedia Iranica*, Online Edition, 2005, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/chorasmian-coinage>.

³³⁵ Mukaddesî, s. 325.

³³⁶ Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2012, s. 171; Coşkun Erdoğan, “Harezim İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında”, s. 313.

³³⁷ a.g.m, s. 313.

³³⁸ Sümer, *Oğuzlar*, 43; Strange, s. 540.

³³⁹ İstahrî, s. 258; İstahrî’nin kastettiği Türk ülkeleri şüphesiz Oğuzlar ve Bulgarlar’dır; Ayrıca bkz: Anatoly M. Khazanov, “Steppe Nomads In The Eurasian Trade”, *Chungara Revista de Antropologia Chilena*, 2019, ss. 85-93, s. 87.

³⁴⁰ İstahrî, s. 255.

³⁴¹ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017, s. 94; Kitapçı, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları*, s. 179-180

kaydetmiştir.³⁴² Ayrıca Doğu Avrupa’da, özellikle de Volga kıyılarında Hârezm sikkelerine rastlanması, iki bölge arasındaki ticarî ilişkilerin varlığını ortaya koymaktadır.³⁴³ Söz konusu ticaret faaliyetlerin Bulgarların İslâmlaşma sürecinde çok mühim bir rol oynadığı görüşü pek çok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir.³⁴⁴ Bulgarlar ile kurulan ticarî faaliyetler hakkında yeri geldiğinde daha ayrıntılı bilgiler verilecektir.

Anonim Hudûdü’l-Âlem, Mes’udî, İbn Havkâl ve İstahrî gibi kaynaklar Hârezm bölgesinin Doğu Avrupa ile de ticaret ağı oluşturduğuna dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Örneğin, Hudûdü’l-Âlem’e göre bölgenin eski başkenti Kât/Kâs, Türkistân ve Hazar’ın ticaret merkezi idi.³⁴⁵ Mes’udî ise Hazar ile Hârezm ticaretinin nasıl gerçekleştiği hakkında kayıtlar sunmaktadır. Söz konusu kaynağımıza göre iki ülke arasındaki ticaret genellikle Burtas Nehri üzerinden taşınan mallar ve kervanlar sayesinde yürütülmekteydi.³⁴⁶ İlerleyen zamanlarda, başkentün Gürgenç olmasıyla birlikte, Hazar ticaretinin bu şehir

³⁴² Mesudî, *Mürûc Ez-Zeheb*, s. 142.

³⁴³ R.N Frye, “Additional Notes On The Early Coinage of Transoxiana”, *Museums Notes (American Numismatic Society)*, vol: II, 1950, ss. 105-114, s. 107.

³⁴⁴ V.V. Barthold, *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, çev: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 29; Dinçer Koç, *İdil Bulgarları*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s. 145; Engin Eroğlu, “6-10. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyi’nde Kürk Ticareti”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c: 8, sa: 15, ss. 419-428, s. 424; Meltem Akıncı, “Müslüman Tüccarların Orta İtil’deki İslamlaşmaya Etkisi”, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c: 21, sa: 39, ss. 1121-1153, s. 1140-1141; Ayrıca, Bulgar yurdundaki bazı bölge isimlerinin Hârezmce oluşu bu tezi destekler niteliktedir. Örneğin “Urgenci”, “Urmas”, ve “Busurman” gibi Hârezmce isimler, bölgede Müslümanlığı yayan Hârezmlilere ithafen verilmiştir. Bkz: Kitapçı, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları*, s. 188; Bulgarlar’ın İslâm’ı kabul etmesi, doğal olarak kullandıkları yazı sisteminin de Arapça’ya dönüşmesi demektir. Bu dönüşümde de Hârezmlilerin rolü oldukça büyük olmuştur. Bkz: İlyas Topsakal, *İdil Bulgarları ve İslâmiyet*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019, s. 113; Bulgarlar arasında İslâmiyet’in Hârezmli tüccarlar vasıtasıyla yaygınlaştığı fikri haricinde, Bulgarlar’ın İslâmiyet’i kabulleri konusunda olduğu gibi, diğer milletler arasında İslâmiyet’in yayılışını da Hârezmliler’e bağlayanlar bulunmaktadır. Örneğin Artamonov, X. yüzyılda Rus hükümdarı Vladimir’in, Hârezm etkisi neticesinde İslâm’ı kabul ettiğini belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 533; Öte yandan, Hârezmliler’in daha geç dönemlerde de sözünü ettiğimiz özelliklerini korudukları anlaşılmaktadır. Çünkü onlar, gerek tasavvuf ve gerekse yine ticaret yoluyla Moğollar’ın bakiyelerinden Altın Orda Devleti’nde İslâmlaşmanın hızlanmasındaki en önemli etkenlerden birisi olmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Abdullah Gündoğdu, “Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları”, *Volga-Ural Bögesinde İslam Medeniyeti, II. Milletlerarası Sempozyum Tebliğleri*, İstanbul, 2008, ss. 233-248, s. 235.

³⁴⁵ *Hudûdü’l-Âlem*, s. 78.

³⁴⁶ Mes’udî, *et-tenbih ve’l-İşrâf*, s. 84.

üzerinden devam ettiği anlaşılmaktadır.³⁴⁷ Doğu Avrupa’da ilişkilerin kurulduğu diğer halk ise Ruslar’dı.³⁴⁸

Yine Hudûdü’l-Âlem ve Mes’ûdî’den öğrenildiği üzere Hârezm ticaretinin Mâverâünnehr bölgesine de yayıldığı gözükmektedir ki iki bölgenin coğrafi anlamda yakınlığı düşünüldüğünde söz konusu ilişkiler oldukça doğal bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan kaynaklar incelendiğinde, Mâverâünnehr ile gerçekleştirilen ticarî ağda, öne çıkan şehirlerin Kât/Kâs³⁴⁹ ve Gürgenç³⁵⁰ olduğu gözükmektedir.

Şüphesiz ki Hârezm ticareti, Mâverâünnehr ötesine kadar yayılmaktaydı. Her ne kadar Çin ile de bu yönde ilişkilerin kurulduğunu bilsek de kaynaklarımız bu konu hakkında çok kısıtlı bilgiler sunmaktadır.³⁵¹ Ancak yeri geldiğinde gerek ithalat, gerekse ihracat emtialarından bahsederken Çin ile ticarî ilişkilerden bahsedeceğiz.

Hârezm’in ticaret aracılığı ile çeşitli temaslar kurduğu diğer bir bölge ise Hindistan idi. Bu temaslar, 1980’de yapılan arkeolojik kazılarda keşfedilen ve XIV. yüzyıla tarihlenen altın ve gümüş Hint sikkeleri sayesinde doğrulanmaktadır.³⁵²

Ayrıca şu da belirtilmelidir ki, Hindistan ve Çin’den gelen malların Hârezm’de kullanılmasının yanında söz konusu mallar, Hârezm aracılığı ile İskandinav ülkelerine ulaştırılıyordu. Yani kısaca bu bölge, Çin ve Hindistan mallarının Kuzey ülkelerine ulaşmasında transit bölge görevi görmekteydi.³⁵³

Hârezm aynı zamanda İtalyan tüccarların da sıklıkla uğradığı bir yerdi. Nitekim, Çin’e gitmek isteyen Venedik ve Cenovalı tüccarlar önce Gürgenç’e uğramakta, Gürgenç’te bir süre konakladıktan sonra Çin’e doğru yola koyulmaktaydılar.³⁵⁴

---

³⁴⁷ İstahrî, s. 255; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev: Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 54; Hazarlar arasında Müslümanlığın yayılmasındaki en büyük etkinin Hârezmlilere ait olduğu görüşleri de bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 554.

³⁴⁸ Ahmet N. Özdal, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Ekonomik Ekosistem*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 132.

³⁴⁹ *Hudûdü’l-Âlem*, s. 78

³⁵⁰ Mesudî, *et-Tenbîh ve’l-İşrâf*, s. 185; Gürgenç’ten Şaş ve çevre bölgelere ticaret malları taşınmaktaydı.

³⁵¹ Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi*, s. 463.

³⁵² Av Paçkalov, “Nakhodki Monet Zolotoy Ordy v Indii Kitay”, *Golden Horde Review*, 9 (3), 2021, ss. 547-554, s. 550.

³⁵³ Meryem Gürbüz, “The Effects of Infields On The Economy of Khwarazmian Dynasty (1097-1231)”, *Economic Issues II*, ed: Işıl Akgül-Selçuk Koç-Elşen Boğazdere, ECOEI, Baku, 2020, ss. 27-45, s. 38; Meryem Gürbüz, *Hârizmşâhlar, Devlet Teşkilâtı-Ekonomi-Kültür*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 233.

³⁵⁴ M.S. Kdyrnyazov, *Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma*, s. 110.

3.2. Ticârî Faaliyetler ve Emtia

İhracaat Faaliyetleri

Tekstil

Hârezm bölgesi, araştırdığımız dönem içerisinde pek çok emtianın üretildiği, yetiştirildiği ve diğer ülkelere ihraç edildiği bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Arap coğrafya ve seyahatname eserleri incelendiğinde Hârezm'den etrafa ihraç edilen malların çoğunluğunun tekstil sektörüne ait olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki, başta Mukaddesî ve İbn Havkâl olmak üzere pek çok kaynak Hârezm'den etrafa gönderilen tekstil ürünleri hakkında çeşitli bilgiler vermektedir.

Bahsedilen ürünlerden ilki ipektir. Orta Çağ Gürgeç'te çeşitli ipek kumaş atölyeleri mevcuttu.³⁵⁵ Mukaddesî, Hârezm'den dışarıya ihraç edilen mallar arasında bişkiş dediği brokar cinsi ipek bir kumaşın olduğundan bahsetmektedir.³⁵⁶

Ancak bölgenin tekstil ihracatında öne çıkan emtia ipek değil, daha çok pamuklu ve yünlüler idi. İbn Havkâl, İstahrî, Hudûdü'l-Âlem ve İdrisî, pamuklu ve yünlü pek çok giysinin Hârezm'den dışarıya gönderildiğini aktarmaktadır.³⁵⁷

Ayrıca, Kazvinî'nin Âsârü'l-Bilâd'ında kumaş taşıyan Hârezmli bir kervan hakkında verilen bilgiler göz önüne alındığı zaman bölgenin kumaş ticaretinde oldukça öne çıktığı sonucuna varılabilmektedir.³⁵⁸ Bunların dışında İbn Fadlân'da Hârezm kumaşlarından üretilen elbiselerin revaçta olduğunu gösteren kayıtlar bulunmaktadır. Fadlân'a göre, Oğuzlarda evlenme âdeti olarak aileler birbirlerine Hârezm elbisesi vermekteydi.³⁵⁹

---

³⁵⁵ Ziya Bünyatov, *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, çev: Tural Rızayev, Derin Yayınları, İstanbul, 2003, s. 114.

³⁵⁶ Mukaddesî, s. 334-335.

³⁵⁷ İstahrî, s. 258; İbn Havkal, 413; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 105; Krş: Tolstov, *Drevney Khorezmiyskov Tsivilizatsii*, s. 241.

³⁵⁸ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 145.

³⁵⁹ İbn Fadlan, s. 11.

Pamuklu-yünlü kumaş ve elbiselerin dışında bölgenin ihraç ettiği tekstil malzemeleri arasında çeşitli çarşaf, ³⁶⁰ yatak örtüleri, ³⁶¹ battaniyeler, ³⁶² halılar, ³⁶³ keçe, ³⁶⁴ yastık ³⁶⁵ ve türbanlar ³⁶⁶ karşımıza çıkmaktadır.

Hârezm'de çeşitli hayvanların derileri üzerinden de ticaret yapıldığı anlaşılmaktadır. ³⁶⁷ Büyük bir kısmı ormanlık olan bölgede bazı yabancı hayvanların bulunması ve bunların derilerinden çeşitli postlar üretilip dışarıya satılması oldukça doğal bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Postları üretilip satılan hayvanlar arasında kuzu, ³⁶⁸ sıçan, ³⁶⁹ tilki, ³⁷⁰ kakım, ³⁷¹ vaşak, ³⁷² sincap ³⁷³ ve geyik derisi ³⁷⁴ bulunmaktadır.

Besin Sektörü

Bitkisel Besinler

Hârezm'de besin üretimi ve ihracatı da ön plandaydı. Her şeyden önce şunu söylemek gerekir ki Hârezm, oldukça verimli bir coğrafyadır. Nitekim Ceyhun Nehri, Aral Gölü'ne doğru akarken sağa ve sola taşarak bölge arazisini sulamakta ve toprağı oldukça bereketli hale getirmekte idi. Zaten kaynaklarımızdan bazıları da bu söylediğimizi destekler nitelikte bilgiler sunmaktadır ki bunlardan en önemlisi Mukaddesî'nin eserindeki "Allah onlara düşük fiyat ve bereket ihsan etmiş..." şeklindeki kayıdır. ³⁷⁵ Öte yandan, Hârezm bölgesinin yıllık gelirleri de bu bereketli durumu gözler önüne sermektedir. Örneğin İbn Hurdazbîh, bölgenin

³⁶⁰ Mukaddesî, s. 334-335; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78

³⁶¹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78.

³⁶² Mukaddesî, s. 334-335; Barthold, *Türkistan*, s. 255; Tolstov, *Drevney Khorezmiyskov Tsivilizatsii*, s. 242.

³⁶³ Mukaddesî, 334-335; Barthold, *Türkistan*, 255; Tolstov, *Drevney Khorezmiyskov Tsivilizatsii*, s. 242.

³⁶⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78; Tolstov, *Drevney Khorezmiyskov Tsivilizatsii*, s. 241.

³⁶⁵ a.g.e., s. 241.

³⁶⁶ Mukaddesî, s. 334-335

³⁶⁷ Kdyrnyazov, *Mateirlnaya Kultura Gorodov Khorezma*, s. 110.

³⁶⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 79; S.G. Agacanov, *Oğuzlar*, çev: Ekber N. Necef-Ahmet N. Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 135.

³⁶⁹ Ya'kubî, s. 76

³⁷⁰ a.g.e., s. 76; Câhız, et-Tebessür Bi't-Ticâre, çev: M. Mahfuz Söylemez, "Câhız'ın et-Tebessür Bi't-Ticâre Adlı Risâlesi", *Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sa: 42, ss. 305-331, s. 322.

³⁷¹ Ya'kubî, s. 76.

³⁷² a.g.e., s. 76.

³⁷³ a.g.e., s. 76; Câhız, et-Tebessür Bi't-Ticâre, s. 322.

³⁷⁴ Edward Hetzel Schafer, *Semerkandî'nin Altın Şeftalileri, Göktürkler ve Uygurlar Devrinde Uluslararası Ticaret*, çev: Serkan Acar, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s. 178.

³⁷⁵ Mukaddesî, s. 291.

yıllık haracının 498.000 dirhem olarak belirtirken³⁷⁶, Mukaddesî’de ise bu rakam 420.120 Hârezm Dirhemi’dir.³⁷⁷

Gerek erken, gerekse geç dönem kaynaklarımız bölgede yetiştirilen en güzel ve ünlü besinin karpuz olduğunda hemfikirdir. XIV. yüzyılda bölgede bulunmuş olan İbn Battûta, doğu ve batıda Hârezm karpuzlarının örneği olmadığını ve bu karpuzların Hindistan ile Çin’e kadar gönderildiğini yazmaktadır.³⁷⁸ Hârezm karpuzlarının kalitesinden bahseden diğer bir müellif ise el-Gırnâtî’dir. O, Irak, Kirman, Cürcân, Nişâbûr, Tûs, Tâberistân, Basra ve Bağdâd gibi meyveleriyle ünlü bölgelerin yanına karpuzlarını belirterek Hârezm’i de eklemektedir.³⁷⁹ Öyle ki, Hârezm karpuzları Halife Me’ mûn tarafından da tercih edilmekte, sarayına kurşun kap içerisinde özel saklama biçimleriyle götürülmekteydi.³⁸⁰

Arkeolojik verilere dayanarak bölgede antik çağdan itibaren çiftliklerin ve meyve bahçelerinin varlığından söz edebilmekteyiz.³⁸¹ Kaynaklarımızdan bazıları Hârezm’de üzüm yetiştiriciliği ve buna bağlı olarak da şarap üretiminden bahsetmektedirler. Mukaddesî’ye göre Dergân’da ortalama 2 fersah uzunluğunda beş yüz civarı üzüm bağı bulunmaktaydı.³⁸² Ayrıca yine aynı kaynakta Hârezm’de kuru üzüm üretilip ihraç edildiğinden de bahsedilmektedir.³⁸³ Üzüm bağlarının fazlalığından anlaşıldığı üzere bölgede şarap üretiminin de var olduğu düşünülebilir. Nitekim, bölge kazılarında Kât şehrinde ele geçirilen şarap presi bu bilgiyi desteklemektedir.³⁸⁴ Ayrıca XIV. yüzyıl müelliflerinden Korykoslu Hayton, Hârezm’de az da olsa şarap üretildiğini kaydetmiştir.³⁸⁵ Ancak, üretimi az olan şarabın dışarıya ihraç edilip edilmemesi hakkında bilgiye sahip değiliz. Burada söylenebilecek en doğru şey üzüm yetiştiriciliği ve bunun sonucu olarak üzüm ihracatıdır. Gırnâtî’nin aktardıklarına göre bölgede karpuz ve üzüm dışında elma, armut ve nar gibi meyveler de yetiştirilmekte ve muhtemelen satılmaktaydı.³⁸⁶

---

³⁷⁶ İbn Hurdazbîh, s. 44.

³⁷⁷ Mukaddesî, s. 350.

³⁷⁸ İbn Battûta, s. 348.

³⁷⁹ el-Gırnâtî, s. 105; Gırnâtî ayrıca Hârezm üzümlerinin kışın toplandığından ve fiyatlarının da ucuz olduğundan bahseder. Bkz: a.g.e., s. 208.

³⁸⁰ Barthold, *Türkistan*, s. 257; Kitapçı, bu meyvenin karpuz değil, kavun olduğundan bahsetmektedir. Bkz: Kitapçı, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları*, s. 173.

³⁸¹ Tolstov, *Drevney Khorezmiyskov Tsivilizatsii*, s. 17.

³⁸² Mukaddesî, s. 296; V.V. Barthold, *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, s. 380.

³⁸³ Mukaddesî, s. 334-335.

³⁸⁴ Kdriyazov, *Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma*, s. 103.

³⁸⁵ Hayton, s. 36.

³⁸⁶ Gırnâtî, s. 208.

Bunların dışında bölgede tarımsal faaliyetlerin varlığı da görülmektedir. Kerderânhas, Bezminiyye ve Kara-Tekîn (Berâtekîn) gibi bölgelerde tarımsal üretimin yoğun yapıldığını söyleyebilmekteyiz.³⁸⁷ Ayrıca yetiştirilen ve dışarıya gönderilen tarım ürünlerine baktığımız zaman genelde buğday ve tahılların tercih edildiği karşımıza çıkmaktadır.³⁸⁸

Hârezm'de ihracatı yapılan diğer besin ürünleri ise şunlardır: Susam,³⁸⁹ badem tatlısı,³⁹⁰ bir meyve türü olan hünnab³⁹¹ ve Çin'e gönderilen siyah tuz.³⁹²

Hayvansal Besinler

Hârezm'de hayvansal besin ihracatı konusunda ön plana çıkan sektörlerden ilki balıkçılıktır. Arkeolojik verilere göre, bölgenin balık avcılığını antik dönemlere kadar indirebilmekteyiz.³⁹³ Kaynaklar incelendiğinde bölgenin orta çağlarındaki balıkçılık faaliyetleri hakkında da bazı önemli bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Anlaşıldığı üzere balıkçılık faaliyetleri, Aral Gölü kıyılarında küçük bir yerleşim olan Hâlicân ve çevresinde yoğunlaşıyordu.³⁹⁴ İbn Havkâl, komşu Oğuzların, barış zamanı buraya gelip ticaret yaptıklarını belirtir.³⁹⁵ Avlanıp satılan balık türleri arasında Turna ve Yaygın gibi türler olmakla birlikte,³⁹⁶ çeşitli su kuşları da bulunmaktaydı.³⁹⁷

Hârezm ticaretinde önemli yer kaplayan diğer bir hayvansal besin türü koyun etidir. Antik çağlardan itibaren bölgede koyun ticaretinin yapıldığını bilmekteyiz.³⁹⁸ Orta Çağlar'da ise özellikle bölgenin kuzey doğusundaki bozkırlara yerleştiğini bildiğimiz Kıpçak Türkleri'nin, Hârezm pazarlarına oldukça fazla koyun ve koyun eti getirdiği çeşitli çalışmalarda ortaya konulmuştur.³⁹⁹

Kaynaklarımızda süt ve süt ürünlerinin de bölgede bol bulunduğu ve çevre ülkelere gönderildiğine dair bilgiler de mevcuttur. Örneğin Hudûdü'l-Âlem, bölgenin eski başkenti

---

³⁸⁷ *Hdûdü'l-Âlem*, s. 78.

³⁸⁸ Hayton, s. 36; Agacanov, *Oğuzlar*, s. 149.

³⁸⁹ Mukaddesî, s. 334-335.

³⁹⁰ Barthold, *Türkistan*, s. 255.

³⁹¹ Mukaddesî, s. 334-335

³⁹² Schafer, s. 356.

³⁹³ Tolstov, *Drevney Khorezmiyskov Tsvilizatsii*, s. 69.

³⁹⁴ İstahrî, s. 257; İbn Rüsteh, s. 111; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 105,133.

³⁹⁵ İbn Havkal, s. 412-413.

³⁹⁶ Tolstov, *Drevney Khorezmiyskov Tsvilizatsii*, s. 67-68.

³⁹⁷ a.g.e., s. 67-68.

³⁹⁸ a.g.e., s. 76-77.

³⁹⁹ Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Kolonizatör Boyu Kıpçaklar*, çev: Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 260.

olan Kâs/Kât'ta bir çeşit peynir türünün üretildiğinden,⁴⁰⁰ Mukaddesî'de ise ihraç edildiğinden bahsedilir.⁴⁰¹ Ayrıca, Hârezm'den çevre bölgelere kırmızı ihraç edildiğine dair bilgiler de bulunmaktadır.⁴⁰²

Odun ve Kereste

Çalışmamızın başlarında Hârezm'in ormanlık alanlarından bahsetmiş, İbn Fadlan ve Ebû Dülef gibi müelliflere dayanarak bölgenin fazlaca ormanlık bir yer olduğu üzerinde durmuştuk. Ormanlık alanların çokluğu neticesinde bölgede odun ve kereste ticaretinin yapılması da tahmin edilebilir bir durumdur. Öyle ki, İbn Fadlân'da, gerçekleştirilen odun-kereste ticaretine dair çeşitli fiyatlandırmalar bulunmaktadır. Buna göre, bir araba odun-kerestenin yaklaşık 2 dirhem (3000 rıtl) ettiğini aktarmaktadır.⁴⁰³ İbn Battûta, bölgede kaldığı süre içerisinde, kendisine verilen hediyeler arasında yükler dolusu odun olduğundan bahsetmektedir.⁴⁰⁴ Ayrıca, Hârezmli tüccarların diğer bir ihraç malzemesi genellikle mobilya ile ev aletleri imalinde kullanılan halenç ağacı idi.⁴⁰⁵ Bunların dışında bölgede kayık üretimi ve ihracatı da ön plandaydı. Mukaddesî'den anladığımız kadarıyla Hârezm'den çeşitli yerlere oyma kayıklar gitmekteydi.⁴⁰⁶

Savaş Aletleri

Bilindiği üzere silah, özellikle ortaçağlarda devletlerin vazgeçilmez ihtiyaçları arasında yer almaktaydı. Gerek bir bölgeyi ele geçirmede, gerekse elde bulunan bölgeleri korumada silah en başta gelen unsur silah idi. Hârezm, bu bağlamda da ön plana çıkan bölgeler arasındadır. Nitekim, İslâm dünyasındaki silah ihtiyacının önemli bir kısmı Hârezm'den karşılanmaktaydı.⁴⁰⁷

Hârezm bölgesinin İslâm dünyasındaki silah tedarikinde bu denli öne çıkmasının ardında çeşitli sebepler yatmaktadır. Bu sebeplerden ilki Mısır, İran ve diğer Orta Doğu bölgelerindeki orman kıtlığı idi. Nitekim, orman azlığı demir eritiminde çeşitli sorunlara yol açmakta ve silah üretimini sekteye uğratmaktaydı.⁴⁰⁸ Bu konu, çalışmamızın başında

---

⁴⁰⁰ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78.

⁴⁰¹ Mukaddesî, s. 334-335

⁴⁰² a.g.e., s. 334-335.

⁴⁰³ İbn Fadlan, s. 7.

⁴⁰⁴ İbn Battûta, s. 347

⁴⁰⁵ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 157.

⁴⁰⁶ Mukaddesî, s. 335.

⁴⁰⁷ Ahmet N. Özdal, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Silah Ticaretine Dair Bazı Tespitler (Farklı Yaklaşımlar)", *Tarih Okulu Dergisi*, sa: XXXII, 2017, ss. 659-674, s. 664.

⁴⁰⁸ a.g.,m., s. 665.

belirtildiği üzere Hârezm bölgesindeki orman bolluğu ile birlikte düşünüldüğünde daha rahat anlaşılacaktır.

Bölgenin İslâm dünyasındaki silah tedarikinde öne çıkmasındaki bir diğer neden ise özellikle Papalık'ın Müslüman tüccarlara silah satışı konusunda koyduğu ambargodur. Papalığın Müslüman tüccarlara silah satışını yasaklamasına rağmen, özellikle Venedikli tüccarlar, bu ticareti illegal bir şekilde devam ettiremekteydi. Fakat, söz konusu ticaretin kaçak yollardan gerçekleşmesi fiyatların artmasına neden oluyordu.⁴⁰⁹ İşte bu nedenle Hârezm'in silahları ve silah üretimi oldukça önem kazanmıştır. Saydığımız bu iki önemli etkenden ötürü bölge, İslâm dünyasında silah üretimi ve ticaretinde her zaman ön planda olmuştur ki özellikle Abbâsîler devrinden itibaren burada kılıç imâli karşımıza çıkmaktadır.⁴¹⁰

Kaynaklarımızda en güzel silahların üretildiği şehirler arasında Hemedân, Hulvân, İsfâhân, Şehrîzâr, Şâş, İsficâb ile birlikte Hârezm'in başkenti Gürgeç/Cürcâniyye'de gösterilmektedir.⁴¹¹ Burada “ancak güçlü insanların çekebilecekleri yaylar” üretilmekte ve etrafa dağıtımı yapılmaktaydı.⁴¹² Ayrıca, bölgede üretilen savaş aletleri sadece kaliteli yaylar değildi. Bunlar arasında çeşitli göğüslükler⁴¹³ ve özellikle Altın-Orda hâkimiyeti devrinde bolca imal edildiğini gördüğümüz eyerler⁴¹⁴ de bulunmaktaydı.

Taş Üretimi

Çok ayrıntılı olmamakla birlikte Berâtekîn şehrinde taş ocaklarının bulunduğunu bilmekteyiz. Mukaddesî'nin kayıtlarına göre bu şehir yakınlarında birden fazla taş ocağı bulunmaktaydı.⁴¹⁵ Fakat her ne kadar Berâtekîn'de taş üretiminin olduğunu kesin olarak bilsek de, bu üretimin ne kadar ihracat kapasitesi oluşturduğu konusunda kaynaklarımızın sessiz kaldığını söylememiz gerekmektedir.

---

⁴⁰⁹ a.g.m., s. 668.

⁴¹⁰ İbrahim Duman, Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s. 53.

⁴¹¹ Mukaddesî, s. 262; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 362.

⁴¹² Mukaddesî, s. 335; Barthold, *Türkistan*, s. 255; Duman, Büyük Selçuklu Ordusunda..., s. 78; Bölgede antik dönemden beri yay üretiminin varlığı hakkında bkz: Tolstov, *Drevney Khorezmiyskov Tsivilizatsii*, s. 242.

⁴¹³ Mukaddesî, s. 335.

⁴¹⁴ Kdymiyazov, *Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma*, s. 95.

⁴¹⁵ Mukaddesî, s. 294; Barthold, *Türkistan*, s. 166; Strange, s. 549.

Diğer Ürünler

Hârezm’de yukarıda saydığımız emtialar kadar sık olmasa da dışarıya ihraç edilen çeşitli ürünler bulunmaktaydı. Bunlardan ilki daha çok Ural ve kuzeyindeki bölgelere gönderilen kap-kaçaklardır. Sözüünü ettiğimiz bölge tüccarları özellikle Soğd ve Hârezm’e gelip gümüş-altın tabak, ve çeşitli ziyafet takımları satın alıp kendi ülkelerine götürmekteydiler.⁴¹⁶ Bulgarlarla da çeşitli çömlek ticareti yapılmaktaydı. Nitkeim, yine Soğd ve Hârezm bölgelerine has çömlekler Bulgar tüccarlar tarafından satın alınmıyordu.⁴¹⁷

Arkeolojik verilere göre Hârezm bölgesinin antik çağlardan itibaren seramik üretiminde ön planda olduğunu söyleyebilmekteyiz. Tolstov’un aktardıklarına göre kazılarda pek çok seramik kaseler, testiler ve kap-kaçak ele geçirilmiştir.⁴¹⁸ Bölgenin seramik üretimi antik çağ ile sınırlı kalmamıştır. Yine arkeolojik verilerden öğrendiğimiz kadarıyla Altın-Orda hâkimiyeti devrinde de seramik üreticiliği üst düzeydeydi. Elde edilen seramik parçalarının pek çoğu Altın-Orda dönemine aitti.⁴¹⁹

Yapılan kazılarda bölgede cam üretim atölyelerinin kalıntılarına rastlanması bizi Hârezm’de cam ihracatının da var oluşu sonucuna götürmektedir.⁴²⁰ Özellikle Altın-Orda hâkimiyeti devrinde bölgenin cam üfleme atölyelerinin arttığı ve cam ustalarının da çeşitli gelişmiş teknikler kullanmaya başladığı tahmin edilmektedir.⁴²¹ Şunu da belirtelim ki bölgede cam üretiminde öne çıkan şehirlerin başında Zemahşer gelmekteydi.⁴²²

Yukarıda saydıklarımız dışında Hârezm bölgesinin Çin ile kısıtlı da olsa çizme ticareti yaptığını görmekteyiz. Schafer’a göre VIII. yüzyılda Çin sarayındaki kadınlar çeşitli ipek kumaşlarla birlikte bir de uzun çizmeler giymekteydi. Bu çizmeler, muhtemelen Hârezmlilerin çime yapım usulü benimsenerek üretilmişti. Kısacası Hârezm çizmeleri belki de Çin’e kadar gitmişti ve Çin’de iyi bilinmekteydi.⁴²³

---

⁴¹⁶ Gözde Sazak, “Peterburg Ermitoloji Devlet Müzesindeki Doğu Avrupa Türk Bakıyelerinden İtil-Bulgar Türklerine Ait Eserlerin İncelenmesi”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c: 16, sa: 2, ss. 177-198, 2014, s. 181.

⁴¹⁷ Akıncı, “Msülüman Tüccarların Orta İtil’deki İslamlaşmaya Etkisi”, s. 1137.

⁴¹⁸ Tolstov, *Drevney Khorezmiyskov Tsivilizatsii*, s. 56-58.

⁴¹⁹ Kdymiyazov, *Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma*, s. 62.

⁴²⁰ , s. 49.

⁴²¹ a.g.e., s. 54.

⁴²² a.g.e., s. 58.

⁴²³ Schafer, *Semerkandı’ın Altın Şeftalileri*, s. 179-180.

İthalat Faaliyetleri

Tekstil

Yukarıda Hârezm’de üretilip çevreye gönderilen hayvan postlarından bahsedilmiştir. Ancak kaynaklar incelendiğinde görülüyor ki bölge, dışarıdan da post alıyordu. Örneğin Mukaddesî’ye göre çevre bölgelerden keçi, tilki, çakal, vaşak, kakım, sincap, samur gibi hayvanların derileri ithal edilmekteydi.⁴²⁴ Şunu belirtelim ki Mukaddesî’nin saydığı bu hayvan derilerinin Bulgarlardan alındığını belirtmesi de önemli bir ayrıntıdır. İbn Havkâl’de ise Mukaddesî’den farklı olarak sansar, fenek⁴²⁵ ve kunduz⁴²⁶ derilerinin ithal edildiği belirtilmektedir. Bunların dışında İdrisî, Nühzetü’l-Muštâk’ında tavşan derisinin de ithal edildiğinden bahsetmektedir.⁴²⁷ Arap Yarımadası’da Hârezm’in deri ihtiyacını karşılayan bölgeler arasındaydı. Örneğin Mekke ve Tâ’if’te işlenen deriler Hârezmli tüccarlar tarafından ilgi görmekteydi.⁴²⁸

Bunların dışında bölgedeki ipek ithalatına bakacak olursak, ihracatına nazaran çok daha az gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Tüccarların bölgeye getirdikleri ipekler ise genellikle Çin ipekleriydi.⁴²⁹

Hayvansal Besinler

Hârezm bölgesinde balık avcılığı faaliyetlerinin Aral Gölü kıyılarındaki Hâlicân ve çevresinde geliştiğinden bahsetmiştik. Ancak bunların yanında yine Mukaddesî’den anladığımıza göre Bulgarlardan kurutulmuş balık, balık kemiği ve balık dişi gibi ürünler bölgeye sokulmakta ve Hârezm çarşı-pazarlarında satılmaktaydı.⁴³⁰

Koyun ticareti her ne kadar tekstil sektörünü de etkilese de biz, kaynaklarımızda koyun derisi ile ilgili bilgiye rastlamadığımızdan bu konuyu çalışmamızın besin ithalatı kısmına almayı tercih ettik. Nitekim Hârezm’in koyun ithalatı konusunda en fazla ilişki kurduğu topluluk Oğuzlar olmuştur. Örneğin İbn Fadlan, eserinin Oğuzlardan bahsettiği

---

⁴²⁴ Mukaddesî, s. 334.

⁴²⁵ İbn Havkal., s. 414.

⁴²⁶ a.g.e., s. 342

⁴²⁷ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 105.

⁴²⁸ Abdülhalik Bakır, “İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi”, *Bellekten*, c: LXV, sa: 242, ss. 75-160, s. 2001, s. 80.

⁴²⁹ İbn Havkal, s. 414; Şu da belirtilmelidir ki, Hârezm’de yapılan kazılar sonucunda, bölgenin antik çağlarda dahi ipek ithal ettiği ve ithal edilen bu ipeklerin genellikle İran’dan geldiği karşımıza çıkmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kdryniyazov, *Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma*, s. 26.

⁴³⁰ Mukaddesî, s. 334.

kısımlarında Oğuz ülkesine koyun almak için gelen Hârezmli bir tüccarın varlığından bahsetmektedir.⁴³¹ Ayrıca İdrisî'nin Nühzetü'l-Muştâk'ında da Hârezm'e Oğuz ve Hazar ülkelerinden çeşitli sürüler geldiği belirtilmiştir.⁴³² Bölgeye sadece Oğuzlardan koyun sürüleri gelmemekteydi. Bunların dışında, Mukaddesî'den anlaşıldığı üzere Bulgar ülkesinden de bölgeye çeşitli koyun ithalatı gerçekleştiriliyordu.⁴³³ Hârezm koyun ticareti ile ilgili söylenebilecek başka bir husus ise Hârezm şehirlerinin bazılarında, muhtemelen dışarıdan ithal edilen bu koyunların satıldığı, diğer çarşı-pazarlardan farklı olarak bazı alışveriş bölgelerinin bulunduğu. Örneğin, başkent Gürgenç/Cürcâniyye'de koyun satılan böyle bir meydan bulunmaktaydı.⁴³⁴

Bitkisel Besinler

Hârezm'deki bazı şehirlerde tarımsal faaliyetler gelişmiş olsa da bölge tüccarlarının çevre ülkelerden çeşitli tarım ürünleri ithal ettikleri anlaşılmaktadır. Tüccarlar tarafından tercih edilen tarımsal ürünler arasında genellikle arpa ve buğday bulunuyordu. Nitekim İbn Battûta, yaz aylarında yola çıkan ve Tirmiz'e giderek oradan arpa ile buğday getiren Hârezmli tüccarların varlığından bahsetmektedir.⁴³⁵ Hârezm'in tahıl ihtiyacını karşılayan bölgelerden bir diğeri ise Belh şehri idi.⁴³⁶

Hârezm bölgesinde ithal edilen temel besinler balık, buğday, arpa ve koyun eti iken, bunlara göre ülkeye daha az giren besin çeşitleri ise Bulgarlardan satın alınan fıstık, bal ve kaymak idi.⁴³⁷

Madenler

İbn Havkal'e göre Hârezm bölgesinde altın, gümüş vs. gibi madenler bulunmazdı ve bölgenin ana ekonomik kaynağı ticaret idi.⁴³⁸ Yine İstahrî'nin de belirttiği üzere altın ve gümüşün yanında bölgede değerli taşlar da pek fazla çıkarılmamaktaydı.⁴³⁹ Ayrıca, İdrisî'deki kayıtlar ise Hârezm'de bakır madeni de bulunmadığını ve bölgede kullanılan

---

⁴³¹ İbn Fadlan, s. 13; Sözü edilen tüccar, uygunsuz cinsel davranışları nedeniyle bölgede tepki çekmiştir.

⁴³² Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 105.

⁴³³ Mukaddesî, s. 334.

⁴³⁴ a.g.e., s. 295.

⁴³⁵ İbn Battûta, s. 345.

⁴³⁶ Yunus Arifoğlu, "Horasan Şehirlerindeki Alışveriş Mekânları ve Bu Mekânlarda Satılan Ürünler (8-10. Yüzyıllar)", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, c: 3, sa: 2, ss. 176-202, s. 188.

⁴³⁷ Mukaddesî, s. 334.

⁴³⁸ İbn Havkal, s. 414; Krş: Muhammed-Sharid Kdymiyazov, *Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma v XIII-XIV Vekakh*, Izdatelstvo Karakapakistan, Nukus-Karakalpakstan, 1989, s. 93-94.

⁴³⁹ İstahrî, s. 258.

bakırların Nemcân şehri civarından ithal edildiğini göstermektedir.⁴⁴⁰ Öte yandan, XIV. yüzyılda bölgede bulunan İbn Battûtâ'nın şu ifadeleri Hârezm'de kömür kıtlığının da yaşandığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır: “Bu diyarda kimse kömürün ne olduğunu bilmiyor”⁴⁴¹

Hârezm bölgesindeki maden eksikliği, bölgede kullanılan paralarda da açıkça karşımıza çıkmaktadır. Örneğin İbn Fadlan, Hârezm paralarına “kalp” dendiğini ve bu paraların kurşun ile sarı bakır (tunç) karışımı bir maddeden üretildiğini söylemektedir.⁴⁴² Ayrıca yapılan arkeolojik kazılarda Hârezm'in antik dönemine ait olduğu belirtilen bakır ve gümüş sikkelerin düzensiz olarak basılması ve basılan sikkelerin ağırlıklarında bir standart bulunmayışı bölgede eski çağlardan beri süre gelen bir maden sıkıntısını kanıtlar niteliktedir.⁴⁴³ Hârezmşâh Muhammed b. Tekîş'in 1213-1214 senesinde bastırıldığı sikkelerin “gümüş kaplamalı bakır” olması yine bu durumu gözler önüne sermektedir.⁴⁴⁴

Burada üzerinde durmamız gereken başka bir mesele ise Hârezm'in de içinde bulunduğu pek çok bölgenin maden sıkıntısı çekmesindeki sebeplerin neler olduğudur. Bazı araştırmacılara göre Orta ve Yakın Doğu'daki maden sıkıntısının en önemli nedeni, yüzyıllar boyunca kullanılmasından ötürü maden yataklarının tükenmiş olmasıdır⁴⁴⁵ ki bu durum oldukça makul gözükmemektedir.

Hârezm'in tarih boyunca ihtiyacı olan madenleri nereden temin ettiği konusuna gelecek olursak, karşımıza en yakın bölge olan Mâverâünnehr çıkmaktadır. Çünkü başta Fergana olmak üzere pek çok bölgede gümüş yatakları bulunuyordu.⁴⁴⁶

Diğer İthalat Malzemeleri

Her ne kadar savaş aleti olarak Hârezm yayları ünlü olsa ve ihracatı yapılırsa da çeşitli bölgelerden farklı savaş aletlerinin ülkeye tüccarlar vasıtasıyla sokulduğu da görülmektedir.

---

⁴⁴⁰ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 123; Hüseyin Kayhan, “Ortaçağ'da Karadeniz Ticareti ve Türkler”, *İlkçağlardan Günümüze Jeostratejik ve Jeopolitik Açından Karadeniz*, ed: Mehmet Okur vd., Akçağ Yayınları, Ankara, 2018, s. 34.

⁴⁴¹ İbn Battûtâ, s. 347.

⁴⁴² İbn Fadlan, s. 6.

⁴⁴³ B. I. Vainberg, “Chorasman Coinage”, *Encyclopedia Iranica*, Online Edition, 2005, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/chorasman-coinage>.

⁴⁴⁴ Ziya Bünyatov, *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, s. 131.

⁴⁴⁵ a.g.e., s. 126.

⁴⁴⁶ *Hudûdü'l-Alem*, s. 72; İstahrî, s. 276; Abdülhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi” *Belleten*, c: LXI, 1997, ss. 519-595, s. 528; Fergana bölgesinde bakır üretimi hakkında bkz: Gülnisa Aynakulova, “Fergana'da Moğol İstilasından Önceki Zanaat ve Ticaret”, *Gazi Türkiyat Dergisi*, 2014, ss. 157-168, s. 160; Ayrıca yine Fergana bölgesinde demir de üretilip dışarıya ihraç edilmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz: Aynakulova, a.g.m., s. 159.

Bahsettiğimiz savaş aletleri ise fazla olmamakla birlikte, Bulgar ülkesinden gelen zırhlar, kılıçlar ve oklar idi.⁴⁴⁷ Ayrıca, ok yapımında kullanılan akağacın da çevre bölgelerden getirildiğine dair kayıtlar bulunmaktadır.⁴⁴⁸

Savaş aletleri dışında Hârezm'in dışarıdan aldığı ürünler arasında çeşitli porselenler de göze çarpmaktadır. İbn Battûtâ'nın aktardığına göre bölgede bol olan porselenlerin çoğu Irak yapımı idi.⁴⁴⁹

Porselen dışında bölgede seramik ithalatının da varlığı göze çarpmaktadır. Yapılan kazılar sonucunda seramik üzerinden Hârezm ile Çin arasında ticarî bağlantıların kurulduğunu söyleyebilmekteyiz. Nitekim kazılarda elde edilen Çin usulü seramikler bu durumu destekler niteliktedir.⁴⁵⁰

İthal ürünlerden bir diğeri ise deri üretimine kullanılan bazı ağaç kabuklarıdır. Bahsettiğimiz ürün bölgeye özellikle Volga Havzası'ndan gelmekteydi.⁴⁵¹ Kehribar da Hârezm'e dışarıdan giren ürünler arasında yer almakla birlikte, genellikle Baltık ülkelerinden temin dilmekteydi. Nitekim bu ürün, Baltık ticaret yolu ile önce İtil, sonra da Hârezm'e ulaşıyordu.⁴⁵²

Hârezm'de çeşitli hayvan dişlerinin de ithal edildiği bilinmektedir. Örneğin el-Gırnâtî, Bulgarlardan fildişine benzeyen, ancak farklı bir hayvanın dişlerinin Hârezm ve Horsasan'a aktarıldığını kaydetmiştir.⁴⁵³ Kazvinî ise Asârü'l-Bilâd'ında, tarak ve hokka gibi malzemelerin yapıldığı bu dişlerin Hârezm'de pahalıya satıldığını aktarmaktadır.⁴⁵⁴ Bu durum, ürünün ithal oluşuyla doğrudan bağlantılı idi.

3.3. Köle Ticareti

Bölgenin en önemli geçim kaynaklarından birisi hiç şüphesiz köle ticareti idi. Bazı araştırmalar, Hârezm'deki köle ticaretinin antik dönemde dahi gelişmiş olduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁵⁵ Bu durum orta çağda da değişmemiş, bölge, söz konusu sektörün

---

⁴⁴⁷ Mukaddesî, s. 334.

⁴⁴⁸ a.g.e., s. 334.

⁴⁴⁹ İbn Battûtâ, s. 346.

⁴⁵⁰ Kđyrniyazov, *Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma*, s. 65.

⁴⁵¹ Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi", *Bellekten*, c: LXV, sa: 242, ss. 75-160, s. 89.

⁴⁵² Meltem Akıncı, "Müslüman Tüccarların Orta İtil'deki İslâmlaşma'ya Etkisi", s. 1137.

⁴⁵³ el-Gırnâtî, s. 198-190.

⁴⁵⁴ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 151.

⁴⁵⁵ Khozhaniyazov, *The Military Architecture of Ancient Chorasmia*, s. 38.

merkezlerinden birisi olmaya devam etmiştir. Örneğin G. Le Strange, Hârezm'in X. yüzyıldaki ana endüstrisinin köle ticareti olduğu fikrini savunmaktadır.⁴⁵⁶

Öncelikle şunu belirtmemiz gerekir ki Hârezm'deki köle ticaretinde en revaçta olan köleler Türk ülkelerinden getirilenler idi. İbn Havkâl, Hârezm'e Slav kölelerin yanında Hazarlı kölelerinin de geldiğinden bahsetmektedir.⁴⁵⁷ İstahrî'ye göre ise, "buraya mevlâları olan Türk kölelerle birlikte Hazar ve Sakâlibe köleleri gelir ve ticareti yapılır"dı.⁴⁵⁸ İdrisî de eserinde Hârezm'e gelen Türk köleler hakkında bilgi vermektedir.⁴⁵⁹ Bölgede revaçta olanlar sadece Türk köleler değildi. Pek çok emtia gibi Bulgarlardan köleler de gelmekteydi ve bunlarda oldukça ilgi görüyordu. Mukaddesî, Bulgarlardan gelen ticaret emtialarını sayarken Slav kölelere de değinmektedir.⁴⁶⁰

Ayrıca, Hârezm'e getirilen köleler sadece bölge şehirlerinde satılmıyor, çevre ülkelere de gönderiliyordu. Örneğin Merv, Nişâbûr, Rey, Belh gibi Horasan şehirlerinin yanında Semerkand ve Buhara gibi Mâverâünnehr'in merkezî bölgelerinin köle ihtiyaçları da Hârezm'den karşılanmaktaydı.

Saydığımız yerlere giden iki temel köle yolu bulunuyordu. Bunlardan ilki Hârezm'den, diğeri ise Kâbil'den başlayan yoldu. Hârezm yolunda daha çok Slav köleler, Kâbil yolunda ise Hint köleler taşınmaktaydı.⁴⁶¹ E.H. Schafer, bahsettiğimiz bu iki yol haricinde, Hârezm ile Çin arasında Slav kölelerin taşındığı başka bir yol daha olabileceğinden bahsetmektedir.⁴⁶²

---

⁴⁵⁶ Strange, s. 554; Hârezm'de ana ticaret endüstrisinin köle ticareti olduğu hakkında ayrıca bkz: Meryem Gürbüz, "The Effects of Indifidels On The Economy of Khwarazmian Dynasty", s. 39

⁴⁵⁷ İbn Havkal, s. 414; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 517; Ayrıca İbn Havkâl, en makbul kölelerin Türk köleler olduğundan da bahsetmektedir. Bkz: İbn Havkâl, s. 389; Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Köle Fiyatları", *Belleten*, sa: 81, 2017, ss. 715-766, s. 723.

⁴⁵⁸ İstahrî, s. 258.

⁴⁵⁹ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 105.

⁴⁶⁰ Mukaddesî, s. 334; Barthold, *Orta Asya*, s. 29.

⁴⁶¹ Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi*, s. 505; Haşim Şahin-Yunus Arifoğlu, "Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, c: 8, sa: 3, 2013, ss. 361-387, s. 373.

⁴⁶² Schafer, s. 85.

Bilindiği üzere, Hârezm'deki köle potansiyeli sadece orta çağlarla sınırlı kalmamıştır. Bölgede hanlıklar devrinde dahi özellikle Hîve şehrinde pek çok Rus ve Acem köle bulunmaktaydı.⁴⁶³

Hârezm'deki köle fiyatları hakkında A. Mez ve Abdülhalik Bakır'ın Orta Çağ Türk-İslâm dünyasında köleliğe dair yaptığı çalışmalara dayanarak ortalama fiyatlar çıkarabilmekteyiz. Örneğin Mez'in ortaya koyduğu üzere IX. ve X. yüzyıllarda İslâm dünyasında köle fiyatları 200 dirhemden 150 dinara kadar değişiklik göstermekteydi.⁴⁶⁴ Bakır'ın çalışması ise köle fiyatları hakkında bize daha ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Bu çalışmaya göre kölelerin fiyatları güzellik, şiir, müzik, edebiyat vs. gibi sahip oldukları çeşitli becerilere göre değişiklik göstermekle birlikte, herhangi ayırt edici bir yeteneği olmayan kölelerin fiyatı yaklaşık 100 dirhem idi.⁴⁶⁵ Ancak bazı durumlarda yeteneğe sahip olmayan kölelerin fiyatları dahi 300 dirheme kadar çıkabilmekteydi.⁴⁶⁶ Hârezm'deki köle ticaretinin de bu çerçevede düşünülmesi daha faydalı bir bakış açısı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bölgedeki köle pazarları hakkında çok az bilgi bulunmakla birlikte bazı araştırmalar, orta ve yakın doğudaki en büyük köle pazarlarının Bağdad ve Basra ile birlikte Hârezm'de bulunduğunu aktarmaktadır.⁴⁶⁷ Bu durum, bölge ekonomisinde köle ticaretinin ne denli büyük bir paya sahip olduğunu da kanıtlar niteliktedir.

3.4. Ticaret Mekânları: Çarşılar

Çarşı, Farsça kökenli olup, çârşû, çâr-sû ya da çehâr-sû kelimesinden türemiştir. Anlamına bakacak olursak genel olarak dört köşeli nesneye karşılık geldiğini görmekteyiz.⁴⁶⁸ Medeniyet tarihinde İslâm çarşılarının kendine has özellikleri bulunmaktaydı. Bunlardan ilki yerleşim merkezlerinden ayrı bir bölgede kurulmuş olmalarıdır.⁴⁶⁹ Ayrıca, Musul örneğinde olduğu gibi çarşıları oluşturan uzun sokaklar bulunmakla birlikte, hemen hemen bütün şehirlerin çarşıları geceleri demir kapılar ile

⁴⁶³ XIX. Yüzyılda sadece Hîve'de yaklaşık 40 bin kölenin bulunduğu bildirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mesut Karakulak, *Türkistan'da Efendiler ve Köleler*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 97.

⁴⁶⁴ A. Mez, "Ortaçaman Türk-İslâm Dünyasında Köleler", çev: Cemal Köprülü, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Direktör: M. Fuad Köprülü, c: XI, sa: 63, 1938, Ankara, s. 217.

⁴⁶⁵ Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Köle Fiyatları", s. 718.

⁴⁶⁶ a.g.m., s. 732.

⁴⁶⁷ Maya Shatzmiller, "Economic Performance And Economic Growth In The Early Islamic World", *Journal of The Economic And Social History of The Orient*, vol: 54, no: 2, Brill, 2011, ss. 132-184, s. 153.

⁴⁶⁸ Tülay Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak, Ortaçağ'da Türk Şehri*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 108.

⁴⁶⁹ Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi*, s. 291.

korunmaktaydı.⁴⁷⁰ Bunların dışında, aşağıda pek çok çarşı örneğinde belirtileceği üzere Hârezm çarşılarının genelde şehrin büyük caminin çevresinde şekillendiğini görmekteyiz.

Hârezm çarşılarından ilki Gürgenç'teki çarşılardır. Bu çarşılar hakkında kaynaklar arasında nispeten İbn Battûtâ daha ayrıntılı bilgi vermektedir. Ona göre Gürgenç çarşısı temiz, geniş caddeleri olan ve fevkalade kalabalık idi. Nitekim Battûtâ, çarşıya girdikten sonra geri çıkmakta oldukça zorluk çekmiş ve bu durum onu büyük şaşkınlığa uğratmıştır.⁴⁷¹ Ayrıca, Gürgenç çarşılarının kalabalık olduğundan Ebû'l-Fîdâ da açıkça bahsetmektedir.⁴⁷²

Tahmin edilebileceği üzere Gürgenç gibi büyük bir şehirde tek bir çarşı olması mümkün değildir. Nitekim, kaynaklarımızın ifadelerinden anlayabildiğimiz kadarıyla şehirde, "kaysâriyyâ" denilen bir ana çarşı ve bunun dışında çeşitli küçük çarşılar da bulunmaktaydı.⁴⁷³

Kaynaklarımızda Gürgenç çarşılarının hangi günler kapalı olduklarıyla olduklarına dair küçük ipuçları mevcuttur. Örneğin İslâm medeniyetinde ortak bir gelenek olarak çarşıların haftanın belirli günlerinde tatil edilmesi, Gürgenç'te de uygulanmaktaydı. İbn Battûtâ'dan anladığımıza göre Gürgenç çarşılarının tatil günü Cuma idi.⁴⁷⁴ Bazı durumlarda ise iklim şartları nedeniyle çarşılar ıssız bir hal alabilmekteydi. Örneğin, İbn Fadlân'ın belirttiği üzere Gürgenç'teki çarşı ve caddelerde kış aylarında kimse olmazdı.⁴⁷⁵ Fakat bu ifadenin biraz abartılı olduğunu düşünmekteyiz.

Bölgenin eski başkenti Kâs/Kât çarşıları ise oldukça mâmûr, tarım ürünleri bol ve ticareti canlı idi.⁴⁷⁶ Ayrıca çarşının etrafından şehri ikiye ayıran bazı kaynakların Harkerûr⁴⁷⁷, bazı kaynakların Cerdûr⁴⁷⁸ dediği bir kanal geçmekteydi. Bunların dışında Kâs/Kât çarşısının ortasında bir de Cuma camii bulunmaktaydı.⁴⁷⁹

---

⁴⁷⁰ İbni Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, çev: İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul, 2017, s. 172; Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi*, s. 292

⁴⁷¹ İbn Battûtâ, s. 344.

⁴⁷² Ebû'l-Fîdâ, s. 367.

⁴⁷³ İbn Battûtâ, s. 344; Yukarıda koyun ticareti bahsinde değinildiği üzere Gürgenç'te normal çarşılar haricinde bir de koyun çarşısı bulunmaktaydı. Bkz: Mukaddesî, s. 295.

⁴⁷⁴ İbn Battûtâ, s. 344.

⁴⁷⁵ İbn Fadlân, s. 7.

⁴⁷⁶ İbn Havkal, s. 411; Mukaddesî, s. 293.

⁴⁷⁷ İbn Havkal, s. 411.

⁴⁷⁸ İstahrî, s. 255

⁴⁷⁹ Barthold, *Türkistan* s. 165.

Ertehûşmîsen yahut Ersehûşmîsen çarşıları bol miktarda ürün barındıran ve gayet kalabalık yerler idi.⁴⁸⁰ Çarşısının ortasında cami olan bir diğer şehir ise yukarıda taş ocaklarına sahip olduğunu söylediğimiz Berâtekîn şehri idi.⁴⁸¹ Ağaçları ve bahçeleriyle gelişmiş ve büyük denilebilecek Cigerberd çarşıları da ortasında büyük bir cami bulundurmaktaydı.⁴⁸² Hazaresb ise pek çok zengin tüccarın depolarının bulunduğu, mükemmel denilebilecek çarşılara sahip bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁸³ Camileri çarşı ortasında veya yakınında bulunan diğer Hârezm şehirleri ise şunlardır: Zemâşer,⁴⁸⁴ Rûzevend,⁴⁸⁵ Nûzvâr⁴⁸⁶ ve Ruzûnd.⁴⁸⁷

3.5. Hârezmşâhlar Devleti'nde Ticaret Yönetimi

Ticaretin işlek olduğu bölgelerde hâkimiyet tesis eden Hârezmşâhlar Devleti'nin, topraklarında gelişen ticarete müdahale edip etmediği, eğer müdahalede bulduysa bunun ne yönde olduğu meselesi önemlidir. Söz konusu devlette tüm ekonomik işler Büyük Selçuklularda olduğu gibi⁴⁸⁸ Dîvân-ı İstifâ-yı Memâlîk⁴⁸⁹ ve Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlîk⁴⁹⁰ adlı iki büro tarafından yürütülmekteydi. O halde ticaret ile ilgili konuların da bu iki dîvânda görüşülüp karara bağlandığı ve buralarda çıkan kararlar neticesinde çeşitli kuralların belirlendiğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

Hârezmşâhlar devrinde bölge ticaretine devletin ne denli dahil olduğu konusuyla alakalı elimizde bazı önemli bilgiler mevcuttur. Bunlardan ilki ticaret yollarının güvenliği ile ilgilidir. Tarihteki hemen her devlet gibi Hârezmşâhlar Devleti de ticaretin ülke ekonomisindeki payının farkındaydı ve bu durumun aksamadan devam etmesi onlar için hayatî önem arz etmekteydi. Bu doğrultuda birinci planda tutulan unsurun yol güvenliği olduğu anlaşılmaktadır. Cüveynî'nin kayıtlarından edindiğimiz bilgilere göre, Hârezmşâhlar Devleti'nde yolların güvenliğinden sorumlu “muhafızân-ı turuk” denilen görevliler

---

⁴⁸⁰ El-Bağdâdî, s. 84

⁴⁸¹ Mukaddesî, s. 294,

⁴⁸² a.g.e., s. 295.

⁴⁸³ Strange, s. 544.

⁴⁸⁴ Mukaddesî, s. 295.

⁴⁸⁵ a.g.e., s. 295.

⁴⁸⁶ Nûzvâr çarşısının üstü kapalı idi. Bkz: Barthold, *Türkistan*, s. 169.

⁴⁸⁷ a.g.e., s. 169.

⁴⁸⁸ Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, s. 7179.

⁴⁸⁹ Meryem Gürbüz, *Hârezmşâhlar, Devlet Teşkilâtı-Ekonomi-Kültür*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 115-118.

⁴⁹⁰ a.g.e., s. 118-120; Meryem Gürbüz, “The Effects of Infidels On The Economy of Khwarazmian Dynasty”, s. 33-34.

bulunmaktaydı.⁴⁹¹ Bu sayede devlet, ülkesinde dolaşan tüccarların can ve malını güvence altına alarak ticaretin aksamasını önlemeye çalışıyordu.

Hârezmşâhlar Devleti sınırları göz önünde bulundurulduğunda yol güvenliğinin sadece muhafazân-ı turuk denilen görevliler tarafından sağlanamayacağı kolayca anlaşılacaktır. Bu durum karşısında devlet kolay bir çözüm üretmiştir. Günümüze ulaşan iktâ' fermanlarından anlayabildiğimiz kadarıyla yol güvenliğinden sorumlu diğer kişiler ise iktâ' sahipleri idi. Öyle ki sultanlar sözü geçen iktâ' sahiplerine bu konuda bir an bile ihmalde bulunmamaları emrini vermiştir.⁴⁹²

Hârezmşâhlar Devleti'nde ticaretin gayet sistematik ve kurallara bağlı bir şekilde işlediğine dair çeşitli bilgilere de sahibiz. Çünkü devlet -büyük ihtimalle- tüccar kesim için bir nevi pasaport uygulaması kullanıyordu. Söz konusu bu pasaportlara ise “müsaade-nâme” adı verilmekteydi.⁴⁹³

Bu noktada, ticaretin ana unsurlarından birisi para olduğu için Hârezmşâhlar Devleti'nde sikke basımı ve darphaneler hakkında bilgi vermek konunun daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacaktır. Yukarıda, madenler kısmında bahsedildiği üzere Hârezmşâhlar sultanları, altın ve gümüş sikkeler dışında gümüşle kaplanmış bakır sikkeler de kestiriyorlardı. Bu durumun nedeni ise Orta ve Yakın Doğu'da var olan maden sıkıntısıydı ki bu maden sıkıntısının da kaynağı rezevlerin tükenmiş olmasıdır.

Hârezmşâhlar Devleti'ne ait darphaneler hakkında elimizde çok sınırlı bilgi bulunmaktadır. Hâkim olunan bölgelerdeki büyük şehirlerde darphanelerin bulunduğu ve sikkelerin buralarda kestirildiğini görmekteyiz. Darphane bulunan yerlere bakacak olursak Buhara, Ortrâr, Uzcend, Nişâbûr, Merv, Belh ve Gürgenç gibi şehirler karşımıza çıkmaktadır.⁴⁹⁴ Şu da belirtilmelidir ki devletin başkenti Gürgenç'te basılan sikkelerde şehrin ismi değil de vilâyetin ismi bulunmaktaydı. Örneğin Atsız, İl-Arslan, Tekîş ve Muhammed'in bastırıldığı paralarda basım yeri olarak “Hârezm” yazılmaktaydı.⁴⁹⁵

---

⁴⁹¹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihangüşa, çev: Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 288.

⁴⁹² Gürbüz, “The Effects of Infidels On The Economy of Khwarazmian Dynasty”, s. 39.

⁴⁹³ Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları”, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1951, s. 554.

⁴⁹⁴ Bünyatov, Hârezmşâhlığı, s. 125.

⁴⁹⁵ a.g.e., s. 127.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MOĞOL İSTİLÂSININ BAŞLAMASI VE TİCÂRÎ AÇIDAN ÖNEMİ

4.1. Otrâr Olayı ve Siyâsî Boyutu

Otrâr hâdisesi, gerek Türk ve Moğol, gerekse dünya tarihi açısından oldukça önemli bir dönüm noktası kabul edilmektedir. Çünkü bu olay, Moğol kabilelerini tek bir çatı altında toplayıp Çin'e de hâkim olan Cengiz Han ve Moğolların İslâm dünyasına karşı girişecekleri akınların başlangıcını temsil etmektedir. Biz, çalışmamızın konusu sınırlaması gereği İslâm dünyasının Moğol istilâsı sürecinde siyâsî anlamda nasıl evreler geçirdiğini ayrıntılı incelemeyeceğiz. Burada, Otrâr olayına yoğunlaşp, bu durumun ekonomik ve bilhassa ticârî açıdan ne gibi öneme sahip olduğu ve hangi sonuçları doğurduğunu incelemeye çalışacağız. Otrâr Olayı'nı ekonomik açıdan değerlendirebilmemiz için önce hâdisenin geliştiği isiyâsî ortam ve nedenlerin üzerinde durmak yararlı olacaktır. Nitekim bu yüzden konuyu ilk olarak siyâsî boyutlarıyla ele almaya çalışacağız.

Bilindiği gibi, Cengiz Han liderliğindeki Moğollar, kısa bir süre içerisinde Moğol kabilelerini tek bir çatı altında birleştirerek Çin'e doğru hârekâta başlamış ve hemen hemen Otrâr Olayı ile aynı dönemlerde burada hâkimiyetini kurmuşlardır. Haliyle bu durum, dönemin Yakın Doğu'sundaki en güçlü devlet olan Hârezmşâhlar Devleti'nin dikkatini çekmiş ve Muhammed Hârezmşâh, doğudaki siyâsî ortamı teferruatıyla anlayabilmek için Cengiz Han'a bir elçilik heyeti göndermiştir. Ebû Seyyid Bahâuddîn'in önderliğindeki elçilik heyeti, Çin'de bulunan Cengiz Han'a ulaştığında Han tarafından saygıyla karşılanmış ve iki taraf arasında çeşitli görüşmeler gerçekleşmiştir. Cûzcânî'nin kayıtlarından anlaşılıyor ki Hârezmşâh'ın asıl amacı Cengiz Han ile dostluk kurmak değil, gönderdiği elçi heyeti vasıtasıyla Han'ın Çin ülkesini gerçekten ele geçirip geçirmediğini teyit ettirmek idi. Ancak, bu görüşmelerde dikkat çeken bir diğer husus ise Hârezmşâh'ın amacının tamamen siyâsî gayelere dayanmasına rağmen, Cengiz Han'ın iki taraf arasında ticârî münasebetler kurulmasını istemesidir.⁴⁹⁶

⁴⁹⁶ Minhâc-ı Sîrâc el-Cûzcânî, *Tabkât-ı Nâsirî, Moğol İstilâsına Dair Kayıtlar*, çev: Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 51-53; krş: Cûzcânî., çev: Erkan Göksu, s. 136.

Öte yandan iki taraf arasında ikinci elçilik heyetinin Cengiz Hân'dan Hârezmşâh Muhammed'e gönderildiğini görmekteyiz. Nesevî'ye göre Hârezmli Mahmûd Hâd, Buharalı Ali Hoca, Otrârlı Yusuf Kenkâ gibi isimlerin başını çektiği Cengiz Han'ın elçilik heyeti Sultân'la görüşmüş, Cengiz Han'ın iki taraf arasında kurulmasını istediği ticaret ilişkilerden bir kez daha bahsetmiş ve Hârezmşâh da bu istekleri kabul etmiştir.⁴⁹⁷ Ayrıca bu noktada şunu da belirtmemiz gerekir ki, Cengiz Han'ın Hârezmşâhlar Devleti ile ticârî ilişkiler kurmasında, Moğol ülkesinde yaşayan Müslüman tüccarların etkisinin olabileceği ihtimali de unutulmamalıdır.⁴⁹⁸

Olayların gelişimi ve kaynaklardan anlaşıldığı üzere iki taraf arasında yapılan ticaret anlaşmaları neticesinde artık tüccar heyetleri devreye girmiş ve gerek Hârezmşâhlar'dan, gerekse Moğollardan çeşitli kervanlar gidip gelmiştir. Öyle ki, ilk ticaret kafilesinin Hârezmşâh Muhammed tarafından Moğol ülkesine gönderildiğini görmekteyiz. Cüveynî'den edindiğimiz bilgilere göre, Cengiz Han'ın huzuruna gönderilen tüccarlar şunlardı: Ahmed Hocandî, Emîr Hüseyin ve onun oğlu Ahmed Belhî.⁴⁹⁹ Adlarını saydığımız heyet kağanın yanına ulaştığında, iki taraf arasında bazı anlaşmazlıkların yaşandığını görmekteyiz. Çünkü Ahmed Belhî, mallarına normalden daha yüksek fiyat belirlemiş ve bundan dolayı Cengiz Han tarafından hapse atılmıştır. Ancak, diğer tüccarların Han'a karşı ucuz fiyatlar önermeleri Han'ın hoşuna gitmiş ve Ahmed Belhî için kısa bir süre sonra serbest bırakma emri vermiştir.⁵⁰⁰

İki taraf arasında gerçekleştirilen bu alış veriştikten kısa süre sonra Cengiz Han, oğulları ve komutanlarına Hârezmşâh'ın ülkesinde ticaret yapmaları için tüccar heyetleri oluşturmaları emrini vermiştir. Bu emir karşısında yaklaşık 450 kişilik bir kervan hazırlanmış ve mallarıyla birlikte Hârezmşâhlar Devleti sınırlarına doğru yola çıkmışlardır.⁵⁰¹ Kaynakların belirttiğine göre Cengiz Han tarafından gönderilen bu elçilik heyetinde Çin dağlarından çıkartılan saf altından külçeler, gümüş, ipek, kazz-ı hıtâi, kunduz,

---

⁴⁹⁷ Nesevî, *Sîretü's Sultân Celâleddîn Mengüberdî, Celâlüttin Harezmsâh*, çev: Necip Asım, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul, 1934, s. 28-29.

⁴⁹⁸ Timothy May, *Moğol İmparatorluğu*, çev: Ülke Evrim Uysal, Kronik Kitap, İstanbul, 2021, s. 123.

⁴⁹⁹ Cüveynî, s. 117.

⁵⁰⁰ Cüveynî, s. 117; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farâc Tarihi, c: II*, çev: Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 481-482; Ayrıca bkz: Kafesoğlu, *Harezmsâhlar Devleti*, s. 234-235; Özkan İzgi, "Harezmsâh ve Moğolların İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi" *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2017, ss. 55-63, s. 58

⁵⁰¹ Cüveynî, s. 117-118.

samur ve ham ipek gibi çok değerli eşyalar yüklenmiş 500 deve bulunmaktaydı.⁵⁰² Kafile Hârezmşâhlar Devleti'nin sınır şehri Otrâr'a ulaştığında ise bölgenin İnalçuk/İnalçık adındaki valisi tarafından durdurulmuş ve bütün tüccarlar bu vali tarafından katledilerek mallarına el koyulmuştur.⁵⁰³ Biz, Otrâr kafilesinin neden öldürüldüğü konusunda aşağıda ayrıntılı bir şekilde tetkik sunacağımızdan burada sadece olayın gelişimi hakkında bilgi vermeyi doğru buluyoruz.

Gönderdiği tüccar kafilesinin Otrâr valisi İnalçık/İnalçuk tarafından katledilip mallarına el konulması üzerine Cengiz Han, Hârezmşâh'a bir elçi heyeti daha yollayıp tazminat ve valinin idam edilmesini istemiştir. Ancak Hârezmşâh Muhammed, tazminatı reddetmekle birlikte elçilerin de idam edilmesi emrini vermiştir.⁵⁰⁴ Otrâr Olayı ile iyice gerginleşen bağlar, elçilerin öldürülmesi ile tamamen kopmuş, Cengiz Han 1219 senesinde Hârezmşâhlar ülkesine saldırmak için asker toplamaya başlamış ve aynı yıl içerisinde sefere çıkmıştır.⁵⁰⁵ Kağan'ın ilk hedefi doğrudan tüccarlarının öldürüldüğü Otrâr olmuş, şehir gece-gündüz kuşatılarak zorla ele geçirilmiş ve katliam yapılmıştır.⁵⁰⁶ Vali İnalçık ise göz ve kulaklarına eritilmiş gümüş dökülerek idam edilmiştir.⁵⁰⁷

Otrâr düştükten sonra Moğollar'ın Hârezmşâhlar Devleti topraklarının içlerine doğru ilerlemeye devam ettikleri ve diğer önemli şehirleri olan Buhara ile Semerkand üzerine yürüdükleri anlaşılmaktadır. İlk önce Buhara'yı kuşatmaya alan Cengiz ve oğulları İbnü'l-Esîr'e göre 10 Şubat 1220,⁵⁰⁸ Cûzcânî'ye göre ise 16 Şubat 1220'de ⁵⁰⁹ şehri ele

⁵⁰² Cûzcânî, çev: Mustafa Uyar, s. 53; Cûzcânî, çev: Erkan Göksu, s. 136; İbnü'l-Esîr, c: XII/1, s. 320.

⁵⁰³ Cüveynî, s. 118; Nesevî, s. 29-30; İbnü'l-Esîr, c: XII/2, s. 320; Cûzcânî, çev: Mustafa Uyar, s. 53; Cûzcânî, çev: Erkan Göksu, s. 136; Farbot Mazlumi, *Camii't-Tevarih'te Harezmsah Sultanları(Çeviri ve Değerlendirme)*, T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018, s. 72; Kazvinî, çev: Mürsel Öztürk, s. 395; Abû'l-Farac, c: II, s. 428; *Gizli Tarih*, s. 174; Krş; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti*, s. 240, Barthold, *Türkistan*, s. 411; Jack Weatherford, *Cengiz Han*, çev: Sermin Karakale, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 162; Kaveh Farrokh-Manouchehr Moshtagh Khorosani, "The Mongol Inovation of The Khwarazmian Empire: The Fierce Resistance of Jalal-e Din", *Medieval Warfare*, vol: 2, no: 3, ss. 4349, s. 43; Patrick Wing, "The Jalayirids: Dynastic State Formation In The Mongol Middle East", Edinburg University Press, 2016, Edinburg, s. 35.

⁵⁰⁴ Nesevî, s. 29-30; Mazlumi, *Camii't-Tevarih'te Harezmsah Sultanları*, s. 72-73; Kazvinî, çev: Mürsel Öztürk, s. 395; V.V. Barthold, *Orta Asya Tarihi Üzerine Dört Çalışma*, çev: İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul, 2020, s. 58.

⁵⁰⁵ Köprülü, "Hârizmşâhlar", s. 274; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz Han-Timur*, çev: M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999, s. 233.

⁵⁰⁶ Nesevî, s. 30; Cûzcânî, çev: Mustafa Uyar, s. 55; Cûzcânî, çev: Erkan Göksu, s. 136.

⁵⁰⁷ Nesevî, s. 30.

⁵⁰⁸ İbnü'l-Esîr, c: XII/2, s. 323-324.

⁵⁰⁹ Cûzcânî, çev: Mustafa Uyar, s. 56-57; Cûzcânî, çev: Erkan Göksu, s. 137.

geçirilmiştir. Şehir surlarıyla birlikte harap olmuştur.⁵¹⁰ Buharâ'nın alınmasının ardından Moğol orduları devletin diğer büyük merkezi olan Semerkand'a doğru yönelmiş ve şehir Mart-Nisan 1220'de teslim olmak zorunda kalmış ancak yağmadan kurtulamamıştır.⁵¹¹

Buharâ ile Semerkand gibi iki büyük merkezin düşmesi ve Moğol istilâsının hız kesmeden Hârezmşâhlar Devleti'nin diğer bölgelerine yayılması üzerine Hârezmşâh Sultân Muhammed, Moğolları ülkeden çıkarmak için bir mücadeleye girişmek yerine onların takibinden kaçarak Hazar Denizi kıyılarında bir ada olan Abeskûn Adası'na sığınmış ve kısa bir süre sonra da burada hastalanarak vefat etmiştir.⁵¹²

4.2. Otrâr Olayı ve Ticarî Boyutu

Elçilik Heyetlerinin Tahlili

Metnimizin bu kısmında, yukarıda siyâsî boyutunu incelemeye çalıştığımız Otrâr hadisesi ekonomik yönleriyle değerlendirilecektir. Bu yapılırken uygulanacak yöntem, elçilik heyetleri ve ticaret kervanları hakkında kaynaklarda verilen bilgileri karşılaştırarak ayrıntılı bir şekilde tahlil etmek olacaktır.

Bu bağlamda, ilk olarak incelenmesi gereken husus Hârezmşâh Muhammed'ten Cengiz Kağan'a gönderilen birinci elçilik heyeti ve Kağan ile arasında geçen görüşmelerdir. Yukarıda ayrıntısıyla bahsedildiği üzere Hârezmşâh Muhammed'in, Cengiz Han'a elçi göndermesindeki amaç büyük ihtimalle Çin'in ele geçirilip geçirilmediğini teyit ettirmek ve Moğolların gücünü tartmak idi. Ancak, Cûzcânî'den anlaşıldığı üzere, Cengiz Han'ın düşünceleri Hârezmşâh ile farklı doğrultuda idi. Cengiz, iki ülke arasında barış ortamı yaratılması ve bu barış ortamı içerisinde iki tarafın serbestçe ticaret yapması fikrindeydi. Bu yüzden de Hârezmşâh'ın elçilerine şu sözleri söylemiştir:

“Muhammed Hârezmşâh'a iletin ki Ben, güneşi doğan padişahım; sen ise güneşi batan padişahsın. Aramızda sıkı bir anlaşma, sevgi, güçlü bir barış olsun; iki taraftan tacirler ve kervanlar gelip gitsin; benim memleketimdeki değerli şeyleri ve malları sana; senin ülkendelikleri de aynı şekilde bana getirsinler.”⁵¹³

⁵¹⁰ Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, Ar. çev: Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî- Trk: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2013, s. 52.

⁵¹¹ İbnü'l-Esîr, c: XII/2, s. 327; Cüveynî, s. 144; Cûzcânî, çev: Mustafa Uyar, s. 57-58; Cûzcânî, çev: Erkan Göksu, s. 137; Abû'l-Farac, c: II, s. 512-513.

⁵¹² İbnü'l-Esîr, c: XII/2, s. 328-329.

⁵¹³ Cûzcânî, çev: Mustafa Uyar, s. 52-53.

Görüldüğü üzere, Hârezmşâhlar ve Moğollar arasındaki ilk münasebetler barış içerisinde cereyan etmiştir. Hattâ iki taraf arasındaki ilk ticarî münasebetler de Cengiz Han'ın isteği üzerine bu elçilik heyeti aracılığıyla ile gerçekleşmiştir.

Bilindiği üzere ikinci elçilik heyeti Cengiz Han'dan Hârezmşâh Muhammed'e gönderilmiştir. Hârezmli Mahmûd Hâd, Buhârâlî Ali Hoca, Otrârlî Yusuf Kenkâ gibi isimlerin bulunduğu bu heyet, yanında çok değerli eşyalarla birlikte Hârezmşâh'ın huzuruna varmış ve Cengiz Han'ın kendilerine çok büyük önem verdiğinden, ülkelerinin haşmet ve büyüklüğünün farkında olduğundan ve bu nedenle de iki ülke arasındaki ticarî münasebetlerin güçlenmesini istediğinden bahsetmiştir: “Eğer münasip görürseniz iki taraf memleketleri arasında ticaret kapıları açalım. Buradaki faide ve menfaat iki taraf aittir.”⁵¹⁴

Nesevî'nin bu kayıtları, Cengiz Han'ın halâ barış yanlısı olduğunu ve Hârezmşâhlar Devleti ile ticarî münasebetler kurma hususunda ısrar ettiğini göstermektedir. Peki Cengiz Han neden her fırsatta Hârezmşâh'tan ticarî münasebetler kurulmasını talep ediyordu? Bize göre bu durumun en önemli nedeni, Cengiz Han'ın ilk başlarda Hârezmşâhlar Devleti'nden çekindiği ve savaşmak yerine ekonomik ilişkiler kurulması gerektiğini düşünmesidir. Nitekim Hârezmşâh Muhammed, dönemin en önemli merkezleri olan Mâverâünnehr ve İrân gibi bölgeleri elinde bulunduruyordu. Bu bölgeleri elinde tutmak demek, büyük bir askerî güce sahip olmak demektir. Cengiz Han, kesin olmamakla birlikte, saydığımız nedenlerden dolayı ilk zamanlarda Hârezmşâh ile savaşmak yerine dostluk tesis etmenin daha doğru bir politika olduğunu düşünmüştür.

Kervanların Tahlili

Yukarıda üzerinde durduğumuz gelişmeler sonucunda Hârezmşâhlar ve Moğollar arasında ticarî faaliyetlerin başladığını görmekteyiz ki bunun en önemli kanıtı iki ülkeye ticaret heyeti ve kervanlarının gidip gelmeye başlamasıdır.

Bu bağlamda ilk ticarî faaliyetler Hârezmşâh Muhammed tarafından gönderilen, Ahmed Hocandî, Emir Hüseyin ve onun oğlu Ahmed Belhî'nin bulunduğu heyet tarafından gerçekleştirilmiştir. Heyet, Cengiz Han'ın huzuruna ulaşmış ve ellerindeki malları ona satmışlardır. Pazarlık sırasında Belhî'nin elindeki mallara normalden çok yüksek fiyat biçmesi Kağan'ı kızdırmış ve Belhî'yi hapsedirmiştir. Ancak, diğer tüccarların Cengiz

---

⁵¹⁴ Nesevî, s. 28.

Kağan'dan az fiyat istemesi üzerine bu durum Kağan'ın hoşuna gitmiş ve alışveriş yapıldıktan sonra onun emriyle Belhî, bulunduğu yerden çıkartılmıştır.⁵¹⁵

Burada incelememiz gereken bir diğer tüccar heyeti ise ikinci tüccar kafilesi olarak karşımıza çıkan ve Cengiz Han tarafından gönderilen kervandır. Han, Hârezmşâh'ın gönderdiği tüccarlara karşılık aile mensupları ve emirlerine kafileler oluşturup Sultân'ın ülkesine göndermeleri emrini vermiştir. Bu emirden kısa bir süre sonra yaklaşık 450 kişilik⁵¹⁶ bir tüccar kafilesi hazırlanmış ve Hârezmşâhlar Devleti'ne doğru yola çıkmıştır.⁵¹⁷ Ancak, içerisinde 500 deve ile taşınan, Çin dağlarından çıkartılmış çok değerli altın ve gümüş ile birlikte, pek çok ham ipeğin de bulunduğu bu heyet⁵¹⁸, valiliğini İnalçık veya İnalçuk adında birsinin yaptığını bildiğimiz Hârezmşâhlar Devleti sınırı olan Otrâr'a ulaştığında vali tarafından durdurulmuş ve kafilenin tamamı öldürülerek mallarına el konulmuştur. Biz, Otrâr valisi İnalçık'ın bu davranışının nedenlerini kaynaklardaki bilgileri karşılaştırmak suretiyle anlamaya çalışacağız.

İnceleyeceğimiz kaynaklar, olayın sebebi bakımından iki gruba ayrılmaktadır. İlk gruptakiler, valinin kişisel sorunları ve casusluk nedeniyle tüccarları katlettirdiğini aktaran kaynaklardır. İkinci gruptaki kaynaklar ise tüccarların katlini beraberlerinde getirdikleri değerli mallara el koyma amacına bağlamaktadır.

İlk gruptaki kaynaklarımızdan Cüveynî'nin mesele hakkında sunduğu kayıtlar incelediği zaman, vali İnalçık'ın kervanda bulunan bir Hintli'ye kızarak Sultân Muhammed'den aldığı izin doğrultusunda tüccarları öldürdüğü ve mallarına el koyduğu görüşü ortaya çıkmaktadır. Kaynağımızda geçen kayıtlar aynen şöyledir:

“Moğolların gönderdiği tüccarların arasında bir de Hintli vardı. İnalçuk Han, bu Hintliyi daha önce tanıdığından onu yanına çağırdı. Soyundan ve mevkiinden aldığı güçle herkese tepeden baktığı için Hint'liye sert davrandı. Hint'li İnalçuk'tan korkmadı. Menfaatini düşünüp ona fazla ilgi ve saygı göstermedi. Buna çok sinirlenen İnalçuk, orada bulunan bütün tüccarları hapsedip mallarına el koydu. Tüccarları cezalandırma konusunda Sultan'dan izin almak için Irak'a elçi gönderdi.

⁵¹⁵ Cüveynî, s. 117; Abû'l-Farac, c: II, s. 481-482.

⁵¹⁶ Cüveynî, s. 117.

⁵¹⁷ a.g.e., s. 117-118; İbnü'l-Esîr, c: XII/2, s. 320; Mazlumi, *Camiü't-Tevarih'te Harezmsah Sultanları*, s. 72-73; Abû'l-Farac, c: II, s. 482.

⁵¹⁸ Cûzcânî, çev: Mustafa Uyar, s. 53; İbnü'l-Esîr, c: XII/2, s. 320.

Sultan, hiç düşünmeden onların öldürülmesine ve mallarına el konulmasına izin verdi.”⁵¹⁹

Görüldüğü üzere Cüveynî'nin aktardığı bilgiler doğrultusunda, mesele sadece Otrâr valisi İnalçık'ın kişisel sorunları nedeniyle meydana gelmiş bir olay olarak karşımıza çıkmaktadır.

Reşîdü'd-Dîn Fazlullah'ın kayıtları ise vali İnalçık'ın, Moğol ülkesinden gelen bu tüccarları casuslukla suçlayıp öldürdüğü ve mallarına el koyduğu yönündedir:

“Ancak Otrar Valisi Kayır Han kafilenin geçişi esnasında casusluk bahanesiyle tüccarları kılıçtan geçirip yanlarındaki malları Sultan Muhammed'in hazinesine yolladı.”⁵²⁰

Öte yandan, İkinci grup kaynakların başında Nesevî, İbnü'l-Esîr, Cûzcâzcânî ve Abû'l-Farac gelmektedir. Nesevî'nin kayıtları incelendiğinde Reşîdü'd-Dîn'deki gibi casusluk anlatısına denk geliriz. Fakat Nesevî, “Eynal Han” dediği vali İnalçık'ın, casusluk suçlaması yapmasındaki asıl amacın tüccarların mallarına el koymak olduğunu aktarmaktadır:

“Sultanın dayısının oğlu Eynal han bu tacirlerin malalarını almağa karar verdi. Bu maksatla Sultana haiane ve yalan bir mektup yazdı. Bunda diyordu ki: Bu adamlar buraya tacir kıyafetile geldiler. Fakat bunlar hiç de tüccar değildiler. Bunlar bilakis kendi isteklerine lazım olmayan şeyleri öğrenmek isteyen hafiyelerdir.”⁵²¹

İbnü'l-Esîr'e göre ise vali İnalçık, kafilenin taşıdığı muazzam malları görünce derhal bu mallardan Hârezmşâh Muhammed'e bahsetmiş ve Hârezmşâh'ın da onayıyla vali, tüccar heyetini öldürüp ellerindeki altın ve gümüşleri Sultân'a ulaştırmıştır. İbnü'l-Esîr'deki ifadeler ise şöyledir:

“Tatarlardan bir tüccar grubunun Ortâr'a gelmesi üzerine buranın valisi Hârezmşâh'a mektup yazarak gelişmelerden ve yanlarında taşıdıkları muazzam miktardaki mallardan söz etmiştir. Bu durumu öğrenen Hârezmşâh valisine yazdığı mektupta derhal bunların öldürülmelerini ve ellerinde bulunan malların alınarak kendisine gönderilmesini emretmişti. Ortâr valisi Hârezmşâh'ın emri üzerine gelen

⁵¹⁹ Cüveynî, s. 118.

⁵²⁰ Mazlumi, *Camiü't-Tevarih'te Harezmsah Sultanları*, s. 72.

⁵²¹ Nesevî, s. 29-30.

tüccar heyetini öldürerek ellerinde büyük miktarda bulunan bu altın ve gümüş külçelerini Hârezmşâh'a ulaştırdığında bu malları Buhara ve Semerkant tüccarlarına dağıtarak onlardan bedellerini tahsil etti.”⁵²²

Olay hakkında mühim bilgiler içeren diğer kaynağımız Cûzcânî ise “Kadir Han” dediği İnalıcık'ın, altın ve gümüşe olan hırsından dolayı böyle bir emir verdiğini açıkça belirtmektedir:

“...Otrar'a ulaştığında Otrarlı Kadir han hıyanette bulundu. Muhammed Harezmsâh'tan icazet isteyerek tüccarları, gelenleri ve elçileri, o altın ile gümüşe olan hırsı sebebiyle katletti; öyle ki hamamda bulunan bir deve çobanı hariç hiçbiri bu katliamdan kurtulamadı.”⁵²³

Tüccarların katledilmesini kervandaki mallara el konulma amacına bağlayan bir diğer kaynak ise Abû'l-Farac'tır. Ona göre, diğerlerinden farklı olarak malların çokluğundan etkilenen vali İnalıcık değil, bizzat Hârezmşâh Muhammed'tir. Malları ele geçirmek isteyen Hârezmşâh, “İnahluk” dediği bölge valisine kafilenin öldürülmesi ve mallarına el konulması emrini vermiştir:

“Sultan bunların elindeki mallara göz dikerek ismi İnashluk olan valiye bunların hepsini gizlice imha etmesini emretti. Vali bu emri tatbik ettiği sırada içlerinden biri Allah'ın yardımı ile kaçtı ve gidip keyfiyeti Cingiz Han'a bildirdi.”⁵²⁴

Görüldüğü üzere ikinci gruptaki kaynaklar olayın temel nedenini kafiyeledeki değerli malları ele geçirme amacına bağlamaktadır. Biz de ikinci gruptaki kaynaklara dayanarak, Otrar hadisesinin altında aslen ekonomik gayelerin yattığını düşünmekteyiz. Çünkü çalışmamızın maden ithali kısmında bahsedildiği üzere, Hârezm bölgesinde daha X. yüzyıldan itibaren ciddi bir maden eksikli bulunmaktaydı. Zaten Arap seyahatname ve coğrafya eserleri incelendiğinde de bölgede başta altın ve gümüş olmak üzere eskiden beri süren bir maden kıtlığı ile karşılaşmaktayız.

⁵²² İbnü'l-Esir, c: XII/2, s. 320.

⁵²³ Cûzcânî, çev: Mustafa Uyar, s. 53.

⁵²⁴ Abû'l-Farac, c: II, s. 482.

Kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda Otrâr Olayı hakkında söylenebilecekler şunlardır:

a) Moğol hükümdarı Cengiz Han, ilk zamanlarda kesin olmamakla birlikte Hârezmşâhlar Devleti'nden çekinmekte ve bu nedenle iki devlet arasında kurulacak münasebetlerin dostluk çerçevesi içerisinde ticarete dayanmasını istemekteydi.

b) İbn Havkâl, İstahrî, İbn Fadlan, İbn Battûtâ gibi coğrafya ve seyahâtnâme yazarlarının eserlerinden de anlaşılacağı üzere, Hârezm bölgesinde eskiden beri sürüp giden bir maden kıtlığı bulunmaktaydı ki bu madenlerden en çok ihtiyaç duyulanları haliyle altın ve gümüş idi.

c) Nesevî, İbnü'l-Esîr, Cûzcânî ve Abû'l-Farac'a dayanarak söylenilebilir ki, Cengiz Han'ın Otrâr'a gönderdiği yaklaşık 400 kişilik tüccar kafilesinin katlinin temel nedeni, yanlarında getirdikleri 500 deve yüklü başta altın, gümüş ve bilim değerli mallar idi. Çünkü Hârezm'in maden ihtiyacı, bu kafilenden gelen mallarla bir nebze de olsa karşılanabilecekti.

5. SONUÇLAR VE ÖNERİLER

“Moğol İstilâsı Öncesinde Hârezm Bölgesinin Ticârî Yapısı” adlı bu çalışmamızda öncelikle bölgenin adı üzerinde durulmuş ve Hârezm kelimesinin X. yüzyıl kaynaklarında geçen bilgilere dayanarak “Oduñları Bol Memleket” anlamına gelebileceğini belirtmeye çalışılmıştır.

Daha sonra ise, bölgenin coğrafi özellikleri, sınırları, büyük ve küçük şehirleri ile bazı spesifik coğrafi özelliklerin siyâsî arenadaki önemi aydınlatmaya çalışılmıştır. Nitekim, kabaca Amû-Deryâ adı verilen Ceyhûn Nehri'nin, Aral Gölüne döküldüğü güzergâh üzerinde ve gölün ağzında kurulan pek çok büyüklü küçüklü şehirler bulunmaktaydı. Bunlardan en önemli iki şehir zaman içerisinde bölgenin başkentliğini yapmış olan Gürgenç/Ürgenç/Cürcâniyye ve Kât/Kâs adlı şehirler idi. Ayrıca bu şehirlerin yanında Hâzâresb, Tahiriyye, Ertehuşmisen, Zemâhşer, Dâmgân vb. gibi orta ve küçük ölçekli şehirler de karşımıza çıkmaktadır.

Bölgenin coğrafi anlamda siyâsî tarihine yansıyan en önemli özelliğine gelince karşımıza hiç şüphesiz Amû-Derya ve kanallarının sağladığı kolaylıklar gelmektedir. Nitekim, Atsız devri, gerekse daha sonraki sultanlar döneminde Hârezmşâhlar sülâlesinin bend denilen kapakları açarak kuşatma amaçlı gelen düşman ordularına doğal bir set meydana getirdiklerine yukarıda değinmiştir.

Hârezm bölgesinin siyâsî yapısına gelecek olursak, yukarıda da belirttiğimiz gibi bölgenin siyâsî yapısı üzerine yapılan çalışmalar daha çok Selçuklular ve Hârezmşâhlar Devleti'ni kuran Anûş-Tegîn'liler üzerine yoğunlaşmakta, bölgenin Selçuklu öncesi dönemleri genel anlamda karanlık kalmaktadır. Bu nedenle çalışmamızın siyâsî tarihle ilgili bölümleri bölge ile ilgili ilk tarihsel kayıtlardan başlatılmıştır. Bu bağlamda üzerinde durduğumuz ilk konu Herodotos ve Arrian gibi antik kaynaklara dayanarak bölgenin ilkçağdaki durumunu, bilhassa Pers ve İskender hâkimiyetindeki yapısı olmuştur. Daha sonra ise Hârezm bölgesinin bilinen ilk yönetici sülâlesi olan Afrig-Oğulları ve Me'mûn-Oğulları'na değinilmiştir. Nitekim Me'mûn-Oğulları devri bölgenin siyâsî ve kültürel tarihi açısından oldukça önemlidir. Çünkü bu dönemde Sâ mânî hâkimiyeti yıkıldıktan sonra Me'mûn-Oğulları, adetâ bağımsız bir şekilde hâkimiyet kurmaya başlamış, siyâsî çıkarları

gereğince Karahanlılar ve Gazneliler ile çeşitli ilişkiler meydana getirilmiştir. Nitekim bu durum 1017'de Gazneli Sultân Mahmûd'un bölgeyi ele geçirmesi ile noktalanmıştır.

Burada vurgulanması gereken bir diğer husus ise Me'mûn-Oğulları devrinde bölgede muazzam bir şekilde gelişen entelektüel faaliyetlerdir. Nitekim, araştırmacıların Me'mûn Akademisi adını verdikleri bir ekolün bu dönemde meydana geldiği, İbn Sinâ ve Birûnî gibi tüm zamanların en büyük âlimlerinin bu akademi bünyesinde bulunduğu karşımıza çıkmaktadır.

Hârezm tarihindeki bir diğer önemli süreç Gazneli hâkimiyetidir. Burada söz konusu hâkimiyet, doğrudan Sultan tarafından sağlanan bir yönetim anlayışı olmamakla birlikte, merkezden atanan valiler aracılığı ile yönetim söz konusudur. Öyle ki bölge, 1017'de Sultân Mahmûd tarafından ele geçirildikten sonra hacibi olan Altûntâş'a verilmiş ve böylece Hârezm tarihinin Altûntâş-Oğulları hâkimiyeti devri başlamış ve bu süreç 1042-1043 senesinde Selçukluların bölgeyi ele geçirmesine kadar sürmüştür.

Selçuklular'ın hâkimiyeti de Gazneliler gibi devam etmiş, bölge bizzat merkezden gönderilen valiler ve onların ailesi tarafından idare edilmiştir. Selçuklular zamanında bilinen en önemli vali, Sultân Melîk-Şâh'ın taşt-dârı olan Anûş-Tegîn Garce idi. Hârezmşâhlar dediğimiz sülâlenin de kurucusu olan Anûş-Tegîn'den sonra bölge idaresi sırasıyla oğlu Kutbeddîn Muhammed, Atsız, Al-Arslan, Tekîş, Muhammed ve Celâleddîn' geçmiş, özellikle Hârezmşâh Atsız'ın bağımsızlık girişimleri sayesinde İArslan evrinden itibaren bu sülâle bölgeyi ayrı bir devlet olarak idare etmiştir ki bu dönem tam da Sultân Sancâr'ın 1157'deki ölümüne denk gelmektedir. Sözü ettiğimiz hanedan, 1170'lerden 1220 yılındaki Moğol istilâsına kadar hem Hârezm bölgesini, hem de Büyük Selçuklular'dan kalan başta İran arazisi olmak üzere pek çok bölgeyi idare etmiş ve oralara hâkim olmuşlardır.

Çalışmamızın siyâsî tarih kısmından sonra asıl konumuz olan ticarî boyut hakkında bilgiler aktarılmıştır. Bunu yaparken genel olarak Arap coğrafya ve seyahâtname eserlerini göz önünde bulundurulmuş, ayrıca Arap kaynakları dışında giriş kısmında bahsettiğimiz bazı Ermeni müelliflerinin eserleri de bize yardımcı olmuştur. Bölgenin emtia ve ticaret mekânlarından bahsetmeden önce uluslararası ticaretteki önemine değinilmiştir. Öyle ki, Hârezm coğrafyası, sözü ettiğimiz dönemde doğu ile batı arasında bir transit geçiş noktası olduğu için ticarî anlamda da bir o kadar işlek durumda idi. Bu nedenle de hâkim unsurlar

bölgeye oldukça önem göstermişlerdir. Örneğin, Hazar Kağanlığı ve Peçenekler İtil-Hârezm ticaret yolu için uzun yıllar savaşmışlar, Sultân Alp Arslan ise, yine aynı ticaret yolunu tehdit eden unsurları bölgeden atıp ticaret güvenliğini sağlama amacıyla Mangışlâk seferine çıkmıştır.

Hârezm bölgesinin emtiasını anlatırken okuyucuya kolaylık sağlaması açısından ihracat ve ithalat olarak ele almayı tercih ettik. Bölgenin dışa satılan mallarından ilki tekstil malzemeleridir. Burada kastedilen, ipek ve diğer değerli kumaşların yanı sıra, bölgenin ormanlık alan olmasından kaynaklanan vahşi hayvan bolluğu ve buna bağlı olarak üretilen çeşitli hayvan postlarıdır.

Ayrıca besin üretimi ve ihracaatı da bölgenin ticaretinde önemli yer tutmaktaydı. Çevre bölgelere yollanan en ünlü besin hiç şüphesiz İbn Battûtân'ın da hayranlıkla belirttiği gibi karpuz idi. Nitekim Hârezm karpuzları Hindistan'a kadar gitmekteydi. Ayrıca üretimi yapılan besinler arasında balık gelmekteydi ki balık genellikle Hâlicân denilen, çok fazla yerleşim olmayan bölgede avlanmaktaydı. Üzüm de Hârezm'in yetiştirdiği ve şarap haline getirdiği besinlerden olmakla birlikte bu şarabın ihracaatı hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz.

Bölge ihracatına konu olan bir diğer mal ise taştır. Kaynaklarımız, Berâtekîn bölgesinde bir taş ocağı olduğundan ve çevre bölgelere buradan taş gönderildiğinden bahsetmektedir. Ayrıca, taş dışında çeşitli savaş aletlerinin de üretilip dışa satıldığı bilinmektedir. Bunlardan en önemli ve ünlüsü çok zor gerilebilen "Hârezm Yayları" idi.

İthal edilen ürünler, ihraç edilen ürünlerden çok farklı olmamakla birlikte başını yine vahşi hayvanlardan elde edilen kürkler çekmektedir. Ayrıca, her ne kadar Hâlicân'da balık avlanıp dışa satılsa da çevre bölgelerden balık ithal edildiği de gözümüze çarpmaktadır. Hârezm'in ithal ettiği ürünler arasında belki de en önemlisi koyundur. Nitekim, barış zamanı Oğuzlar ile sınır bölgelerde koyun ticareti yapılmakta ve bu koyunlar, şehirlerde ayrı bir bölgede bulunan koyun pazarlarına aktarılmakta idi.

Köle ticareti, Hârezm'in önemli gelir kaynaklarındandı. Nitekim kaynaklarımız, bölgeye başta Slav, Bulgar, Hazar ve Türk köleler olmak üzere pek çok kölenin geldiğini ve çevreye dağıtıldığını belirtmektedir. Ayrıca bahsettiğimiz bu köle ticareti, sadece ortaçağlarda kalmamış, yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Nitekim yapılan çalışmalar, XIX.

yüzyılda dâhi Hârezm'in başta Hîve olmak üzere pek çok bölgesinde binlerce köle bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Hârezm'in ticârî boyutlarını ele aldığımız çalışmamızın son bölümü Moğol istilâsı ve bu olayın ticârî yönü üzerinedir. Nitekim, Muhâmmed Hârezmşâh devri her ne kadar Hârezmşâh Devleti'nin en parlak devri olsa da aynı zamanda çöküş de onun döneminde yaşanmıştır. Çünkü 1220'ye gelindiğinde Moğollar, Hârezmşâh Devleti arazisine girmiş ve çok kısa bir süre içerisinde Semerkand, Buhârâ ve Gürgenç/Cürcâniyye olmak üzere devletin en önemli bölgelerini ele geçirmişler, böylece Hârezmşâhlar Devleti'ni tarih sahnesinden silmişlerdir. Kaynaklarımız, bahsettiğimiz bu Moğol istilâsını Otrâr Hâdisesi adı verdiğimiz olayla başlatmaktadır. Öyle ki, çalışmamızın da son bölümü Otrâr Hâdisesi ve bunun ekonomik boyutlarıyla ilgilidir.

Bilindiği gibi Cengiz Kağan ve oğulları, 1220'lere kadar Orta Asya'da diğer Moğol kabilelerini birleştirmeyi başarmış ve hâkimiyet alanlarını genişleterek Çin'i de kontrolleri altına almışlardır. İşte tam bu zamanlarda Hârezmşâhlar Devleti ve Moğollar arasında temasların kurulduğunu görmekteyiz. Hârezmşâh Muhammed, Cengiz Kağan'ın gücünü tartabilmek için bir elçilik heyeti göndermiş ve Cengiz de bu heyet ile görüşerek iki taraf arasında dostluk çerçevesi içerisinde ticârî münasebetler kurulmasını istemiştir. Daha sonra ise Cengiz Kağan'dan Hârezmşâh'a bir elçilik heyeti gönderilmiş ve bir önceki görüşmede konuşulan ticârî münasebetlerin kurulması meselesi bu görüşmede resmen kabul edilmiştir.

Elçilik heyetleri evresinden sonra ise kısa süre içerisinde ticaret kervanları evresinin başladığını görmekteyiz ki bunlardan ilki Hârezmşâh tarafından Cengiz Kağan'a gönderilmiştir. Hârezmşâh'ın gönderdiği kervandan genellikle kumaş satın alan Cengiz Kağan, bu tüccar heyetine karşılık Hârezmşâh ülkesine yaklaşık 500 kişilik bir ticaret kervanı göndermiştir. Sözüne ettiğimiz bu kervan içerisinde Çin dağlarından çıkartılan altın ve gümüş gibi çeşitli paha biçilemez kumaşlar da bulunmaktaydı. Ancak kervan, Hârezmşâh Devleti sınır kentlerinden Otrâr'a vardığında bölgenin İnalçık adındaki valisi tarafından durdurulmuş ve kervan mallarına el koyulup neredeyse tamamı katledilmiştir. Çalışmamızda bu konu incelenirken, olay hakkında bilgi veren kaynaklar ayrıntılı bir şekilde tahlil etmeye çalışılmış, kaynakları karşılaştırarak yaptığımız bu tahliller sonucunda Otrâr Hâdisesi'nin nedeni Hârezm bölgesindeki maden kıtlığı ile bağdaştırılmıştır.

Nitekim, coğrafya ve seyahatnâme eserlerini ayrıntılı incelediğimizde, Hârezn bölgesinde altın ve gümüş gibi madenlerin olmadığı, bu madenlerin çevre bölgelerden, en yakın Mâverâünnehr'deki Ferganâ'dan alınabileceği sonucuna vardık. Bölgedeki bu maden kıtlığı, altın ve gümüş ihtiyacı göz önünde tutulduğunda Çin dağlarından çıkartılan ve ölçülemeyecek kadar çok olan altınla gümüşü içerisinde barındıran bu tüccar kafilesinin mallarına el konulup öldürülmesi hadisesi daha iyi anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman , C. (2011). Nefahâtü'l-Üns, Evliya Menkıbeleri. (Haz: S. Uludağ, & M. Kara,) İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Agacanova, S. G. (2006). Selçuklular. (E. N. Necef, & A. N. Anaberdiyev, Çev.) İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Agacanova, S. G. (2015). Oğuzlar. (E. N. Necef, & A. N. Annaberdiyev, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ağarı, M. Yâ'kûbî. *TDV İA*, 43.
- Ahincanova, M. S. (2019). Türk Halklarının Kolonizatör Boyu Kıpçaklar. (K. Yıldırım, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ahmad, S. M. İbn Hurdazbih. *TDV İA*, 20.
- Ahmed b. Yahyâ el-Belâzûrî. (2013). Fütûhü'l-Buldân, Ülkelerin Fethi. (M. Fayda, Çev.) İstanbul: Siyer Yayınları.
- Aka, İ. (2019). Timurlular, Orta Asya'nın Parlak Devri. İstanbul: Kronik Kitap.
- Akçay, F. (2015). Ebû Said Abdulhay Dalhak b. Muhammed Gerdizi'nin "Zeynü'-Ahbâr" Adlı Eserinin Tâhîrîler, Saffârîler, Sâ mânîler ve Gazneliler İle İlgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirilmesi. Ordu: T.C. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Akıncı, M. Müslüman Tüccarların Orta İtil'deki İslamlaşmaya Etkisi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 21(39), 1121-1153.
- Algar, H. Necmeddin-i Kübrâ. *TDV İA*, 32, 498-506.
- Ali Şîr Nevâî. (1323). Mecâlisü'n-Nefâis. (A. Hikmet) İran: Çâhâne-i Millî Bank.
- Alper, Ö. M. (2020). İbn Sinâ. Ankara: İsam Yayınları.
- Altuntaş , H., & Şahin, M. Kur'an-ı Kerim Meali.

- Anat, H. Y., & Ahmet, A. (2003). Karahanlılar Tarihi. İstanbul: Oku Yayınları.
- Arifoğlu, Y. Horasan Şehirlerindeki Alışveriş Mekânları ve Bu Mekânlarda Satılan Ürünler (8-10. Yüzyıllar). İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 3(2), 176-202.
- Arrian. (2005). İskender'in Seferleri. (M. Mete , Çev.) İstanbul: İdea Yayınevi.
- Artamonov, M. İ. (2019). Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar. (L. N. Gumilev, Dü., & D. A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge.
- Avcı, C. Mesudî Ali b. Hüseyin. TDV İA, 29.
- Aykut, A. S. İbn Battûta. TDV İA, 19.
- Aynakulova, G. (2014). Fergana'da Moğol İstilasından Önceki Zanaat ve Ticaret. Gazi Türkiyat Dergisi, 157-168.
- Ayrığ, İ. (2019). M.Ö. 9-M.Ö. 4. Yüzyıllar Arası Persler (Siyasi Tarih). Elazığ: T.C. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Bakır , A. (2017). Ortaçağ İslam Dünyasında Köle Fiyatları. Belleten (81), 715-766.
- Bakır, A. (1997). Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi. Belleten, LXI, 519-595.
- Bakır, A. (2001). İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi. Belleten, LXV(242), 75-160.
- Barthold, V. (2014). Orta Asya, Tarih ve Uygarlık. (D. A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Barthold, V. (2020). Orta Asya Tarihi Üzerine Dört Çalışma. (İ. Aslan, Çev.) İstanbul: Post Yayınları.
- Barthold, V. V. (1987). Hârizmşâh. MEB İslam Ansiklopedisi, 5/1.
- Barthold, V. V. (2017). Moğol İstilasına Kadar Türkistan. (H. D. Yıldız, Dü.) İstanbul: Kronik Kitap.
- Barthold, V. V. (2020). Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültü. (S. Erşahin, & T. Abylov, Çev.) Ankara: Akçağ Yayınları.

- Barthold, W. (1957). İslâm Medeniyeti Tarihi. (M. F. Köprülü) Ankara: Dİyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Bauamrane, C. (2009). Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Gelişmesi. (H. Şimşek) İSTEM (14), 383-396.
- Bayur, Y. H. (1987). Hindistan Tarihi, İlk Çağlardan Gurkanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar (Cilt I). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ebû'l Fazl Muhammed Hüseyin-i Beyhakî. (2019). Tarih-i Beyhakî. (H. Kırlangıç, Dü., & N. Lügal, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Bosword, C. E. (2005). Doğuştan Günümüze İslam Devletleri, Prenslükler, Hanedanlıklar, Kronolojik Soykütüğü. (H. Canlı, Çev.) İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Bosword, C. E. (1997). Khwarazm. Encyclopedia of İslam, IV.
- Bozkurt, N. (2018). Abbâsîler (750-1258). Ankara: İsam Yayınları.
- Bünyatov, Z. (2003). Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti. (Tural Rızayev, Çev.) İstanbul: Derin Yayınları.
- Câhız. et-Tebessür Bi't-Ticâre, Câhız'ın et-Tebessür Bit'-Ticâre Adlı Risâlesi. (M. M. Söylemez) Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (42), 305-331.
- Celal, V. (2018). Harezme Me'mun Akademisi. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Chavannes, E. (2013). Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri. (M. Koç , Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Cüveynî. (1998). Tarih-i Cihangüşa. (M. Öztürk, Çev.) Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çakmak, M. A. (2016). Harezmsâhlar. R. Turan (Dü.) içinde, Selçuklu Tarihi El Kıtâbı. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Dalkılıç, M. (2002). Sâ mânîler Devleti. Kayseri: T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Duman, A. (2012). Ebû İbrahim el-Muntâsîr'in Sâ mânî Devleti'ni Diriltme Gayretleri Bağlamında Karahanlı ve Ganeli İle İlişkileri. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi(11/2), 531-553.

- Dduman, İ. (2020). Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Dunlop, D. M. (2016). Hazar Yahudi Tarihi. (Z. Ay, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Duran, M. (2012). Anadolu'daki Pers Satraplık Organizasyonu. Isparta: T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Duran, M. Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi (34), 62-86.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-Kâtib el-Hârezmî. (2019). Mefatihü'l-Ulûm (İlimlerin Anahtarları). (A. Akyol, & İ. Arslan, Çev.) Ankara: Elis Yayınları.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûtâ. (2015). Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr. (A. S. Aykut , Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Nerşâhî. (2013). Târîh-i Buhârâ. (E. Göksu, Dü., & Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ebu Dülef. (2018). İran Seyahatnamesi, 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk. (S. Gündoğdu, Çev.) İstanbul: Kronik Kitap.
- Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâtî. (2018). Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-'Acab, Gırnâtî Seyahatnamesi. (F. Sabunu, Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Ebû Reyhân el-Bîrûnî. (2011). el-Âsâr el-Bâkiye (Maziden Kalanlar). (D. A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî. (2013). Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin. (M. D. Gökdoğdu , & T. Uyumaz, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî. (2018). Tahkûk-u Mâ Li'l-Hİnd (Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan). (A. İ. Yitik, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ebü'l-Fida. (2017). Takvimü'l-Büldan, Ebü'l-Fida Coğrafyası. (R. Şeşen, Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- El-Alevî, A. İbn Fazlullah el-Ömerî. TDV İA, 19.

- Erdoğan, C. (2013). Harezm'de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi (1017-1041). Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (50), 143-180.
- Erdoğan, C. Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (62), 307-322.
- Eroğlu, E. 6-10. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde Kürk Ticareti. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8 (15), 419-428.
- Farrokh, K. & Khorasani, M.M. The Mongol Innovation of The Khwarazmian Empire: The Fierce Resistance of Jalal-e Din. Medieval Warfare vol:2, no: 3, 43-49.
- Field, H. & Prostov, E. (1939). Excavations At Khwarazm (1937-1938). Ars Islamc, 6 (2), 158-166.
- Frye, R.N. (1950). Adittional Notes On The Early Coinage of Transoxiana. Museum Notes (American Numismatic Society 4, 105-114.
- Genç, R. (2002). Karahanlı Devlet Teşkilatı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gibb, H. (2005). Orta Asya'da Arap Fetihleri. (H. Kurt, Çev.) Ankara: Çağlar Yayınları.
- Golden, P. B. (2006). Hazar Çalışmaları. (E. Ç. Mızrak, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gökbulut, S. (2010). Necmeddîn-i Kübrâ, Hayatı-Eserleri-Görüşleri. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Göksu, E. (2015). Türk Kültüründe Silah. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus). (1999). Abû'l-Farâc Tarihi., c: II, (Ö. R. Doğrul, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Grousset, R. (1999). Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz Han-Timur. (M. R. Uzmen, Çev.) İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Günaltay, Ş. (1948). İran Tarihi, En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar (Cilt I). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gündoğdu, A. (2008). Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları. Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, 233-248.

- Gürbüz, M. (2014). Hârizmşahlar, Devlet Teşkilâtı-Ekonomi-Kültür. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gürbüz, M. (2020). The Effect of Infidels On The Economy of The Khwarazmian Dynasty (1097-1231), (Işıl Akgül-Selçuk Koç-Elşen Bağırzade Dü.). ECOEI, 27-45.
- Herodotos. (1991). Herodot Tarihi. (M. Ökmen, Çev.) İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Heyd, W. (2000). Yakın Doğu Ticaret Tarihi. (Z. K. Enver, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hudûdü'l-Alem Mine'l-Meşrîk ile'l-Magrîb. (2018). (A. Duman, & M. Ağarı , Çev.) İstanbul: Ayışığı Yayınları.
- Huncan, Ö. S. (2011). Türk Hakanlığı (Karahanlılar), Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212). İstanbul: IQ Kültür Sanat.
- Huncan, Ö. S. (2019). İpek Yolu'nun Muhafızları, Bozkırdan Kente Türk Hakanlığı Ordusu (Karahanlılar). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- İbn Rüsteh. (2017). el-A'lâku'n-Nefise, Dünya Coğrafyası. (A. F. Eker, Çev.) Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- İbn Fadlân Seyahatnâmesi. (2018). (R. Şeşen, Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbn Hurdazbih. (2008). Mesâlikü'l-Memâlik, Yollar ve Ülkeler Kitabı. (M. Ağarı, Çev.) İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- İbn Havkâl. (2017). Suret el-Arz, 10. Asırda İslâm Coğrafyası. (R. Şeşen, Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbn Cübeyr. (2017). Endülüsten Kutsal Topraklara. (İ. Güler , Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- İbnü'l-Esîr. (1991). el-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi, İslâm Tarihi (Cilt IX). (A. Özeydin, Çev.) İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Esîr. (1991). el-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi, İslâm Tarihi (Cilt XII/1). (A. Özeydin, Çev.) İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Esîr. (1991). el-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi, İslâm Tarihi (Cilt XII/2). (A. Özeydin , Çev.) İstanbul: Bahar Yayınları.

- İstahrî. (2020). Mesâlikü'l-Memâlik, Ülkelerin Yolları, Değerlendirme-Metin. (M. Ağarı, Çev.) İstanbul.
- İzgi, Ö. (2017). Harezşah ve Moğolların İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi. Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları, 55-63.
- İzzetullah, Z. (2020). Horasan'da Hakimiyet Mücadelesi (821-1005), Tâhîrîler, Saffârîler, Sâmânîler. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Kafesoğlu, İ. (1984). Harezşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kafesoğlu, İ. (2016). Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kâhya, E. el-Kânûn fi't-Tıb. TDV İA, 24.
- Kallek, C. Kudâme b. Ca'fer. TDV İA, 26.
- Kara, S. (2009). Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgarları. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Karakulak, M. (2020). Türkistan'da Efendiler ve Köleler. İstanbul: Kronik Kitap.
- Karatay, O. (2016). Hazarlar, Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler. Ankara: Kripto Yayınları.
- Kayhan, H. (2018). Ortaçağ'da Karadeniz Ticareti ve Türkler. (M. Okur, Dü.) İlkçağlardan Günümüze Jeostratejik ve Jeopolitik Açından Karadeniz, 34-49.
- Kayhan, H. (2020). Selçuklular Devrinde Karadeniz Çevresindeki Şehirlerde Ticaretin Gelişimi. (M. Okur, Ü. Kösal, & V. Aksoy, Dü) Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım, 63-80.
- Kazvinî. (2018). Tarih-i Güzide. (M. Öztürk, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kdyrniyazov, M.S. (1989). Materiyalnaya Kultura Gorodov Khorezma V XIII-XIV Vekakh. Nukus-Karakalpakstan: Izdatelstvo Karakalpakstan.
- Kitapçı, Z. (2005). Azerbaycan-Harezşah ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet. Konya: Yedi Kubbe Yayınları.
- Koç, D. (2021). İdil Bulgarları. İstanbul: Selenye Yayınları.

- Koçak, İ. Mis'ar b. Mehelhil. TDV İA, 30.
- Khazarov. A.M. (2019). Steppe Nomads In The Euroasian Trade. *Chungara Revista de Antropologia Chilena*, 58-93.
- Khozhaniazov, G. (2005). The Military Architecture of Ancient Chorasnia (6th Century B.C.-4th Century A.D.). Paris: Editions de Boccard.
- Korykoslu Hayton. (2015). Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı. (A. T. Özcan , Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1987). Hârîzmşahlar. MEB İslâm Ansiklopedisi, V/1.
- Köprülü, M. F. (2014). Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Köymen, M. A. (1991). Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri (Cilt V). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Köymen, M. A. (2000). Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri (Cilt I). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kudame b. Câfer. (2018). Kitâbü'l-Harac (Fetihler-Siyaset-Coğrafya-Vergiler-Bürokrasi). (R. Şeşen, Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Kurat , A. N. (1948). Kuteybe Bin Muslim'in Hvârizm ve Semerkand'ı Zaptı (Hicrî 93-94-Milâdî 712). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi, VI (5).
- Kurat, A. N. (1973). Peçenek Tarihi. İstanbul: İstanbul Devlet Basımevi.
- Kurat, A. N. (2002). IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri. Ankara: Murat Kitabevi Yayınları.
- Kurtuluş, R. Hudûdü'l-Âlem. TDV İA, 18.
- May, T. (2021). Moğol İmparatorluğu.(Ülke Evrim Uysal). İstanbul: Kronik Kitap.
- Mazlumi, F. (2018). Camiü't-Tevarih'te Harezşah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme). Ankara: T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Merçil, E. (1989). Gazneliler Devleti Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Merçil, E. (1992). Gazneliler. Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 6.

- Merçil, E. (2013). Müslüman Türk Devletleri Tarihi. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Merçil, E. (2021). Selçuklularda Vergiler. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Merçil, E. (2015). Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları). İstanbul: Bilge Kültür Yayınları.
- Mesudî. (2017). Mueûc Ez-Zeheb, Altın Bozkırlar. (D. A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Mes'udî. (2020). et-Tenbîh ve'l-İşrâf, Dünya Coğrafyası ve Tarihi. (M. Eser , Çev.) Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Metin , T. (2020). Selçuklu Çağında Yaşamak, Ortaçağ'da Türk Şehri. İstanbul: Kronik Kitap.
- Mez , A. (1938). Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Köleler. Ülkü Halkevleri Dergisi, XI (63).
- Mez, A. (2014). Onuncu Yüzyıl İslâm Medeniyeti, İslâm Rönesansı. (S. Şaban, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Minardi, M.-Betts, A.V.G.- Khozhaniyazov, G. (2017). Columned Halls In Ancient Chorasmia. /IRAN, Journal of The British Institute of Persian Studies, V, No: 2, ss. 208-226.
- Minhâc-i Sîrâc el-Cûzcânî. (2015). Tabakât-ı Nâsırî, Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar. (E. Göksu, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Minhâc-ı Sîrâc el-Cûzcânî. (2016). Tabakât-ı Nâsırî, Moğol İstilâsına Dair Kayıtlar. (M. Uyar, Çev.) İstanbul: Ötüken.
- Muhammed b. Ahmed El-Mesûdî. (2015). Ahsenü't-Tekâsîm, İslâm Coğrafyası. (D. A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând. (2018). Ravzatü's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabakâ-i Selçûkiyye). (E. Göksu, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Muhammed Bin Hâvendşâh Bin Mîrhând. (2017). Ravzatu's-Safâ (Gazneliler), Mülûk-i Gazneviyye. (E. Göksu, Çev.) İstanbul: Kronik Kitap.

- Muhammerođlu, A. S. İbn Fadlân. TDV İA, 19.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. (2017). Câmîü'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I, Horasan-İrak, Kirman ve Suriye Selçukluları. (A. Öngül, Çev.) İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Nasuh , G. (2013). Bîrûnî'nin Dinler Tarihine Katkısı. Mîlel ve Nihal, 10 (3), 85-110.
- Necef, E. N. (2005). Karahanlılar. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Necmeddîn Dâye. (2017). Mirsâdü'l-İbâd Mine'l-Mebdei İle'lMe'ad'dan, Selçuklu Sultanı Alaeddîn Keykubad'a ve Osmanlı Sultanı II. Murad'a Sunulan Siyasetnâme, Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol. (Ş. Severcan, Çev.) İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Necmeddîn Kübrâ. (2018). Usûlu Aşere, Risâle-i İle'l-Hâim Fecâhiu'l-Cemâl, Tasavvufi Hayat. (M. Kara, Çev.) İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Necmeddîn-i Dâye. (2019). İrsâdü'l-Mürîd Fî Tercemeti Mürsâdü'l-İbâd, Sûfî Dîliyle Siyaset. (Ö. Kavak, Dü., & Kâsım b. Mahmûd Karahisârî, Çev.) İstanbul: Klasik Yayınları.
- Nesevî. (1934). Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengüberdî, Celâüttin Harezşah. (N. Asım, Çev.) İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası.
- Ocak, A. (2002), Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092). İstanbul: TATAV.
- Ocak, A. Y. (2016). Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Evliya Menâkıbnâmeleri, XV-XVIII. Yüzyıllar. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Orazsahedov, A. (2020). Türk-İslâm Şehri Gürgenç ve Moğol İstilâsındaki Akıbeti. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (29/1), 331-359.
- Özaydın, A. Hârizm. TDV İA, 16.
- Özcan, A. T. (2019). Hazar Kağanlığı ve Etrafindaki Dünya. İstanbul: Kronik Kitap.
- Özdal, A. N. (2016). Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Özdal, A. N. (2017). Ortaçağ İslâm Dünyasında Sİlah Ticaretine Dair BAzi Tespitler (Farklı Yaklaşımlar). Tarih Okulu Dergisi(XXXII), 659-674.

- Özdam, A. N. (2019). Ortaçağ İslâm Dünyasında Ekonomik Ekosistem. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Özdemir, M. Ebû Hâmid el-Gırnâfî. TDV İA, 10.
- Öztürk, M., & Mertoğlu, M. S. Zemahşerî. TDV İA, 44, 235-238.
- Paçkalov, A. (2021). Nadjodki Monet Zolotoy Ordy V Indii Kitay. Golden Gorde Review, 9 (3), 550-554.
- Peacock, A. (2016). Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu, Yeni Bir Yaklaşım. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2012). Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2017). Çağrı Bey ve Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Safiyud'dîn Abdül-Mü'mîn b. Abdül-Hakk el-Bağdâdî. (2014). Merâsidü'l-İttılâ Alâ Esmâi'l-Emkîne Ve'l-Bîkâ (Cilt I). (H. İ. Gök, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Safiyud'dîn Abdül-Mü'mîn b. Abdül-Hakk el-Bağdâdî. (2014). Merâsidü'l-İttılâ Alâ Esmâi'l-Emkîne Ve'l-Bîkâ (Cilt II). (H. İ. Gök, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sazak, G. (2014). Peterburg Ermitoloji Devlet Müzesindeli Doğu Avrupa Türk Bakiyelerinden İtil-Bulgar Türklerine Ait Eserlerin İncelenmesi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16(2), 177-198.
- Schafer, E. H. (2020). Semerkand'ın Altın Şeftalileri, Göktürkler ve Uygurlar Devrinde Uluslararası Ticaret. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Sevim, A.-Merçil, E. (1995). Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât, Kültür. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Shatzmiller, M. (2011). Economic Performance And Economic Growth In The Early Islamic World. Journal of The Economic And Social History of The Orient, vol: 54, no: 2, Brill.

- Starr, F. S. (2019). Kayıp Aydınlanma, Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı. (Y. S. İnanç, Çev.) İstanbul: Kronik Kitap.
- Strange, G. L. (2015). Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya), İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar. (A. Eskiurt, & C. Tomar, Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Sümer, F. (1972). Oğuzlar (Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Sümer, F. Selçuklular. TDV İA, 36.
- Şahin , H., & Arifoğlu , Y. (2013). Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler. Akademik İncelemeler Dergisi, 8(3), 361-387.
- Şahin, S. (2020). Mâveraünnehr'in Sosyal ve İdârî Yapısı (XVIII.-XII. Yüzyıllar). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Şerefüddîn Ali Yezdî. (2019). Emîr Tümur, Zafernâme. (D. A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Şeşen, R. (2017). İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Şeşen, R. İbn Havkal. TDV İA, 20.
- Şihabeddîn b. Fazlullah el-Ömerî. (2014). Mesâlikül'Ebsâr, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım. (D. A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Taşkın, E. (1992). Anadolu Tarihinde Persler. Konya: T.C. Selçuk Üniversitesi Sosya Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bililm Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Togan, A. Z. (1981). Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar (Cilt 1). İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Togan, Z. V. (1987). Hârizm. MEB İslâm Ansiklopedisi, V/1.
- Tolmacheva, M. A. İstahrî. TDV İA, 23.
- Tolmacheva, M. A. Makdisî Muhammed b. Ahmed. TDV İA, 27.

- Topdemir, H. G. (2015). İbn Sîna ve Bilim. Ankara: Türkiye Dİyanet Vakfı Yayınları.
- Topsakal, İ. (2019). İdil Bulgarları ve İslâmiyet. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Tolstov, S.P. (1948). Drevney Khorezmiyskov Tsivilizatsii. Moskova: Izdatelstvo Akademii Nauk.
- Turan, O. (2014). Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Uluçay , Ç. (2013). İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Usta, A. (2013). Türklerin İslamlaşma Serüveni, Sâ mânîler. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- ÜRKMEZ, R. K. (2020). Selçuklular Zamanında Anadolu'da Tasavvufi Zümreler. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Vainberg, B.I. (2005). Chorasmian Coinage. Encyclopedia Iranica. Online Edition. available at <http://www.iranica.org/articles-chorasmian-coinage>.
- Watt, W. M. (2013). İslam'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi. (Ü. H. Yolsal, Çev.) Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Weatherford, J. (2019). Cengiz Han. (S. Karakale, Çev.) İstanbul: Kronik Kitap.
- Wing, P. (2016). The Jalayirids: Dynastic State Formation In The Mongol Middle East. Edinburg: Edinburg University Press.
- Yagodin, V.N.-Betts, A.V.G. (2006). Ancient Khorezm. UNESCO.
- Yâ'kûbî. (2019). Kî tâbü'l-Buldân, Ülkeler Kitabı. (M. Ağarı , Çev.) İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Yazıcızâde Ali. (2017). Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Tarihi). (A. Bakır, Çev.) İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Yıldız, H. D. (1980). İslâmiyet ve Türkler. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Yitik, A. İ. (2013). Bîrûnî'nin Kaleminden Hinduizm. Milet ve Nihal, 10(3), 149-200.
- Yüan-Ch'ao Pi Shi. (1993). Manghol-Un Niuça Tobça'ani, Moğolların Gizli Tarihi (Cilt I). (A. Temir, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

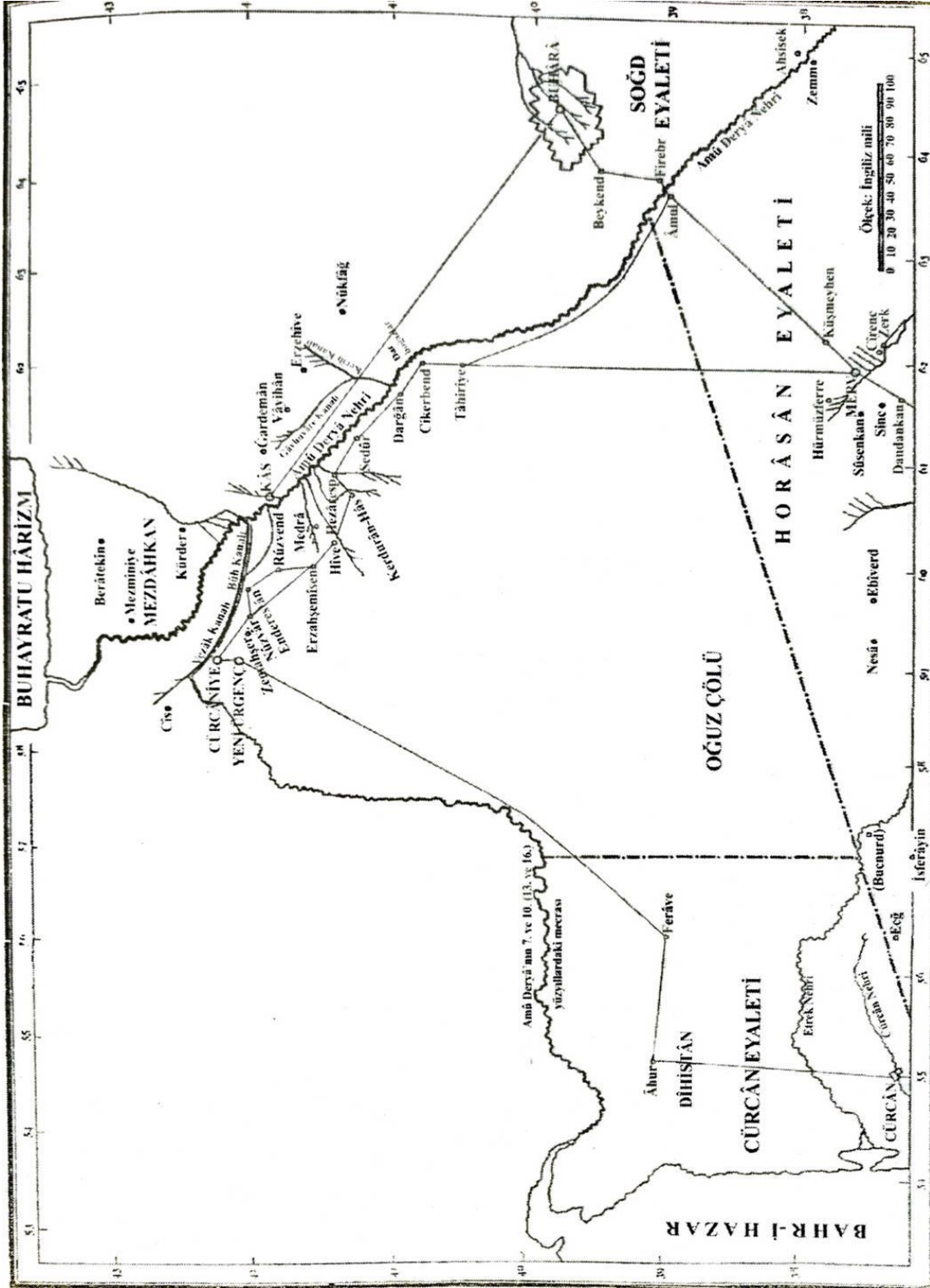
Yücel, M. U. (2018). Peçenekler. O. Karatay, & S. Acar (Dü) içinde, Doğu Avrupa Türk Tarihi. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Yürekli, T. (2002). Samaniler. Ankara: T.C. Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

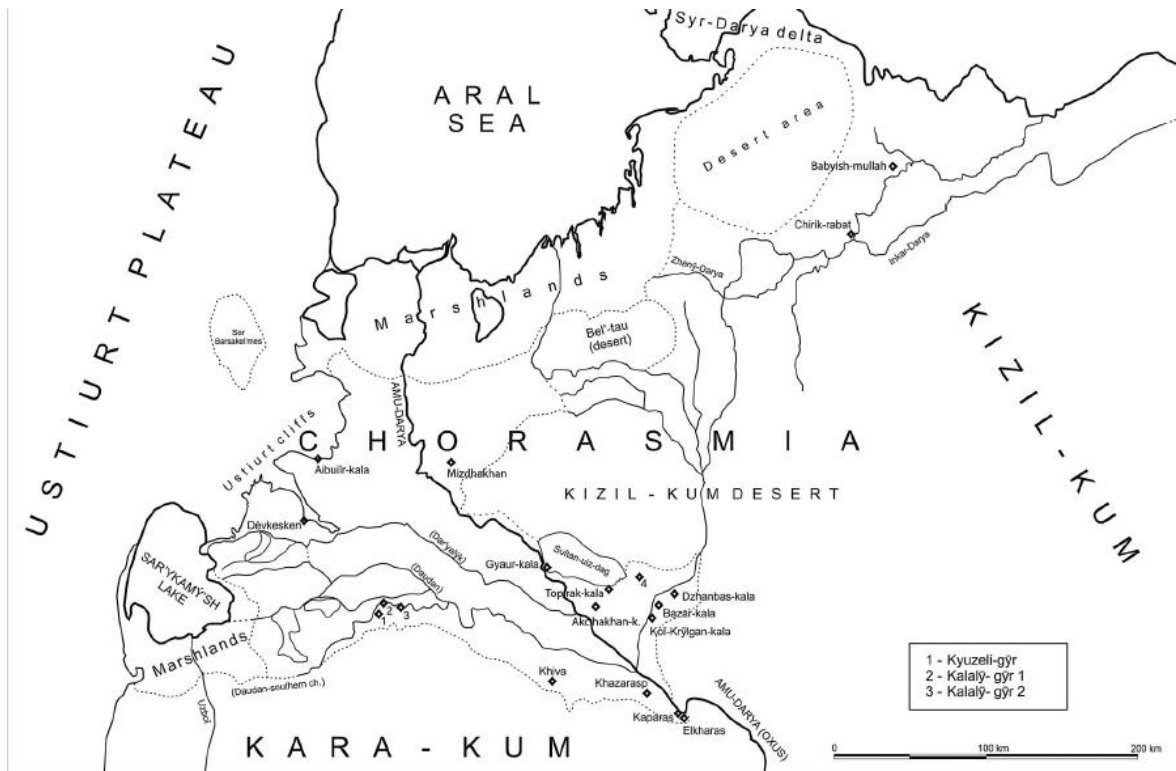

EK 1

HÂREZM BÖLGESİNİN SINIRLARINI GÖSTEREN HARİTALAR

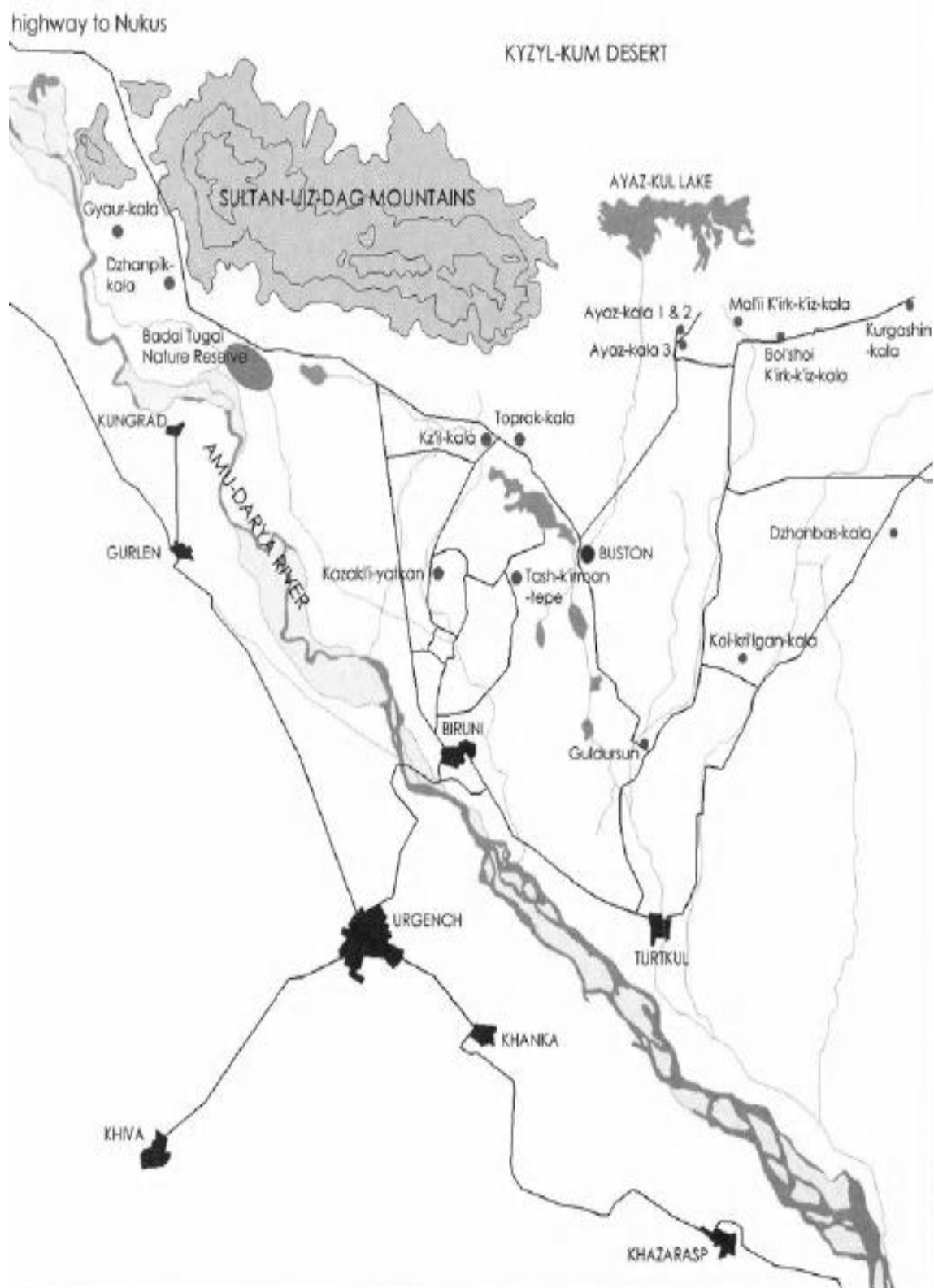
Resim 1: G.L. Strange, , *Doğu Hilafetinin Memleketleri* s. 541.

Michele Minardi-Alison V.G. Betts-Gairatdin Khozhaniyazov, "Columned Halls In Ancient Chorasmia", *IRAN, Journal of The British Institute of Persian Studies*, V. 55, No: 2, 2017, ss. 208-226, s. 209.

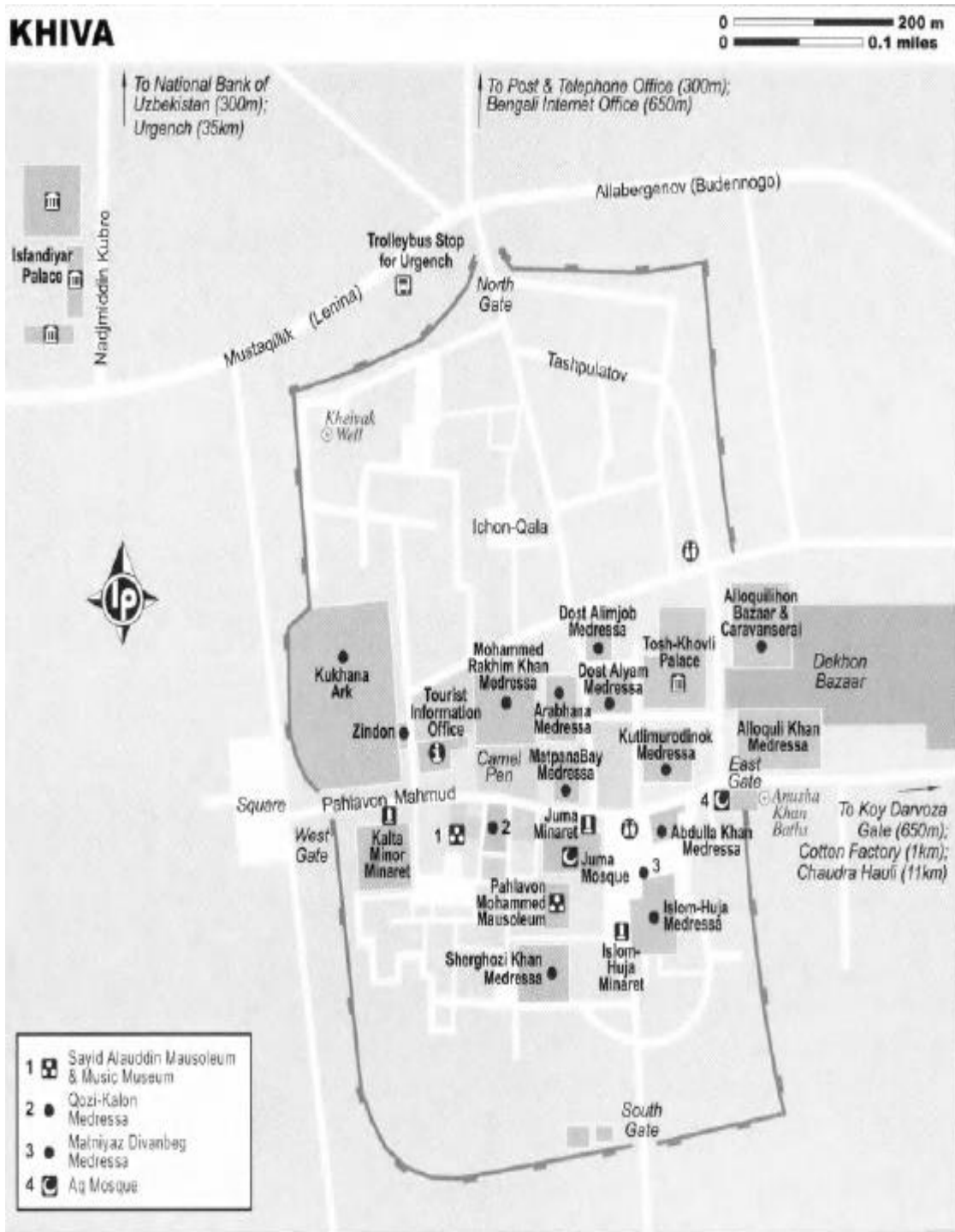

Gairatdin Khozhaniyazov, *The Military Architecture of Ancient Chorasmia (6. Century B.C. – 4. Century A.D.)*, çev: Svend Helms-A.V.G. Betts, Editions de Boccard, Paris, 2005, s. 191.

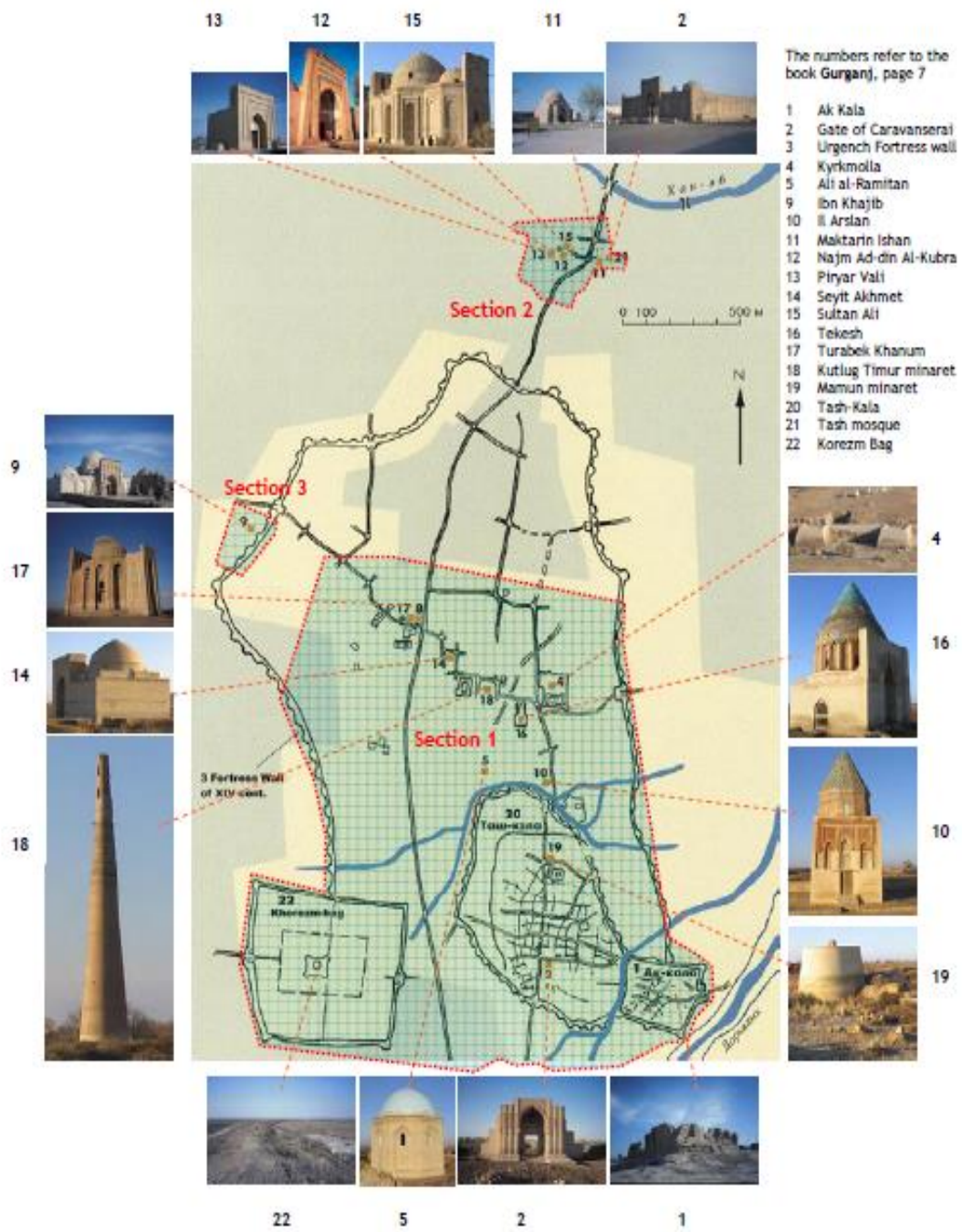

Resim 4: V.N. Yagodin-A.V.G. Betts, Ancient Khorezm, UNESCO, 2006, s. 9.

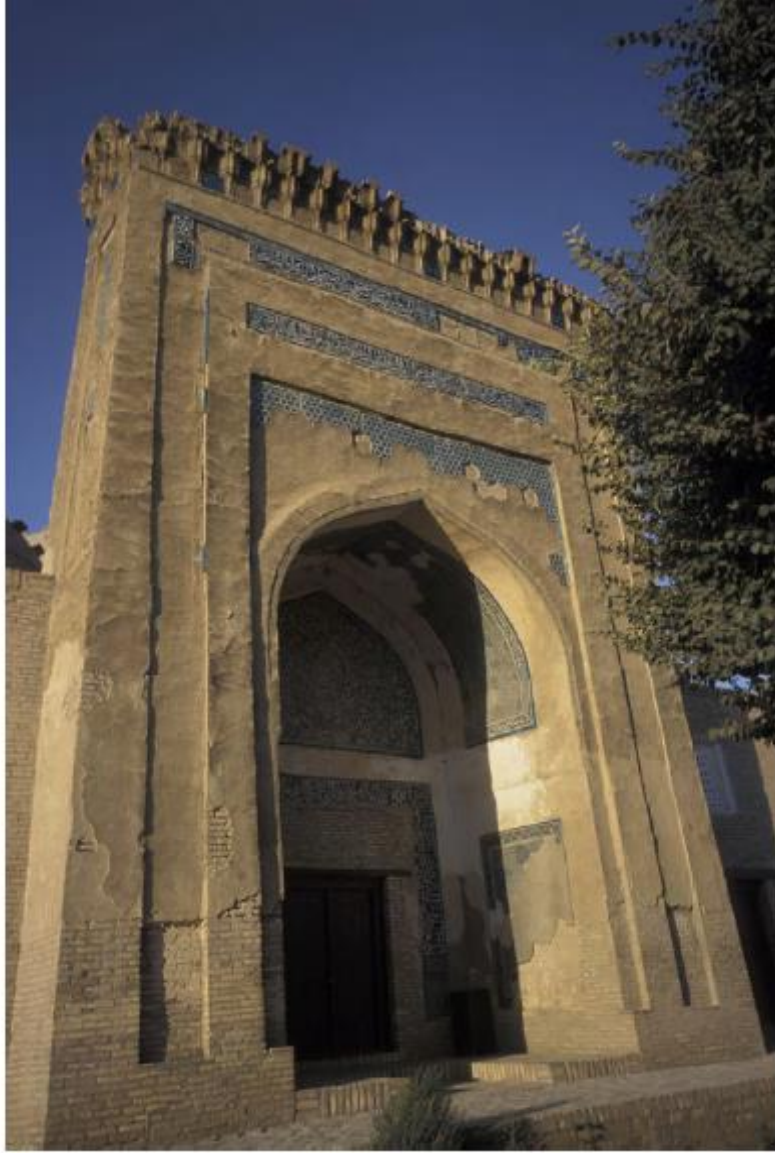
V.N. Yagodin-A.V.G. Betts, Ancient Khorezm, UNESCO, 2006, s. 10.

Kunya-Urgench, Turkmenistan, UNESCO, 2005, s. 13.

EK 2

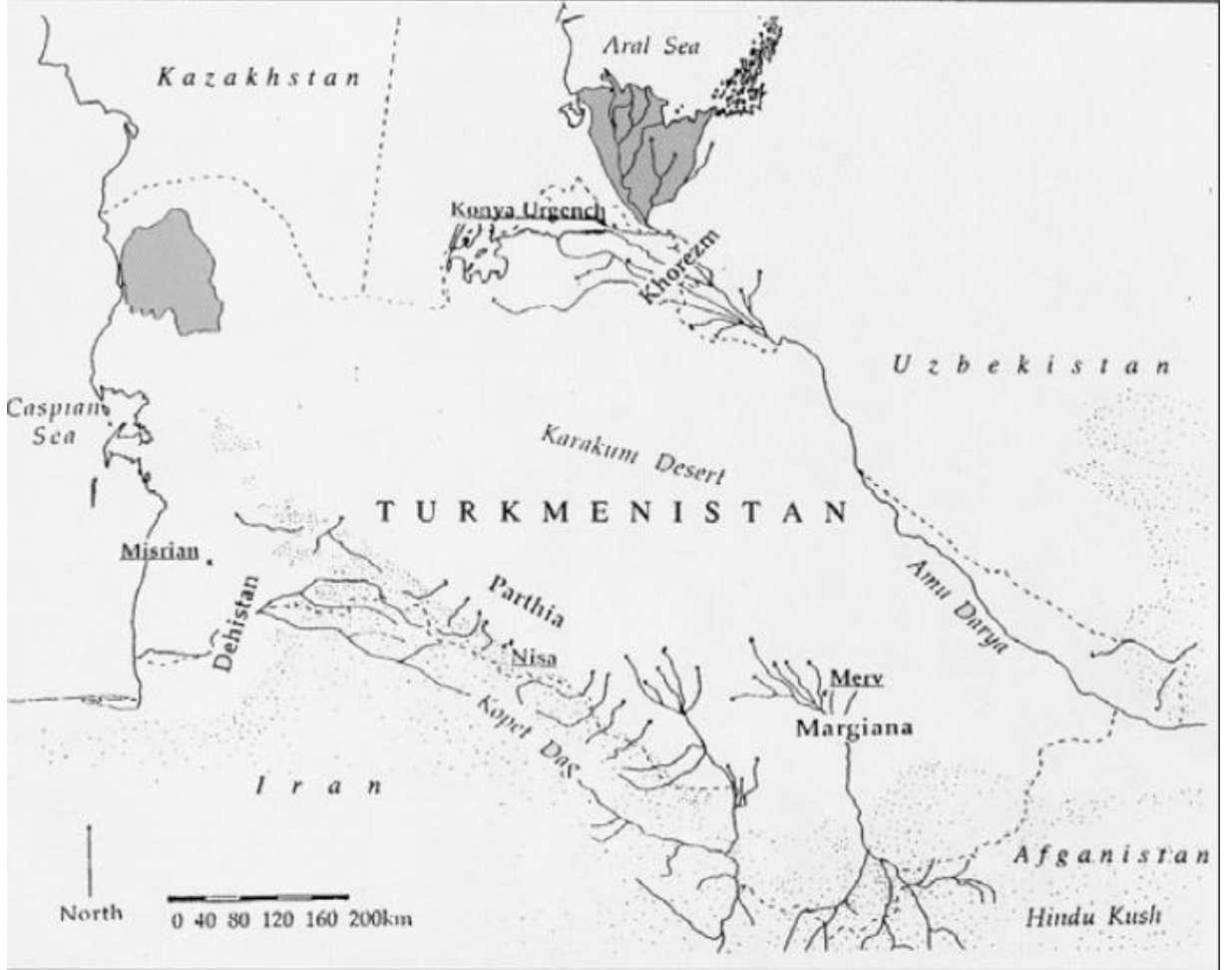
NECMÜ'D-DÎN KÜBRÂ TÛRBESİ

Kunya-Urgench, Turkmenistan, UNESCO, 2005, s. 42.

EK 3

GÜRGENÇ'İN GÜNÜMÜZDEKİ HARİTASI (KUNYA/KÖHNE ÜRGENÇ)

Resim 8: Konya-Urgench, Turkmenistan, UNESCO, 2005, s. 194.

EK 4

HÂREZMŞÂH ŞAVUŞFER'E AİT SİKKE

**FIGS. 18A AND B—COIN OF KHWARAZMIAN SHAH, SHĀWUSHĒPAR
ATTRIBUTED TO MIDDLE OF EIGHTH CENTURY A.D.**

Henry Field-Eugene Prostov, "Excavations At Khwarazm (1937-1938)", *Ars Islamica*, vol. 6, no: 2, 1939, ss.158-166, s. 162.

EK 5

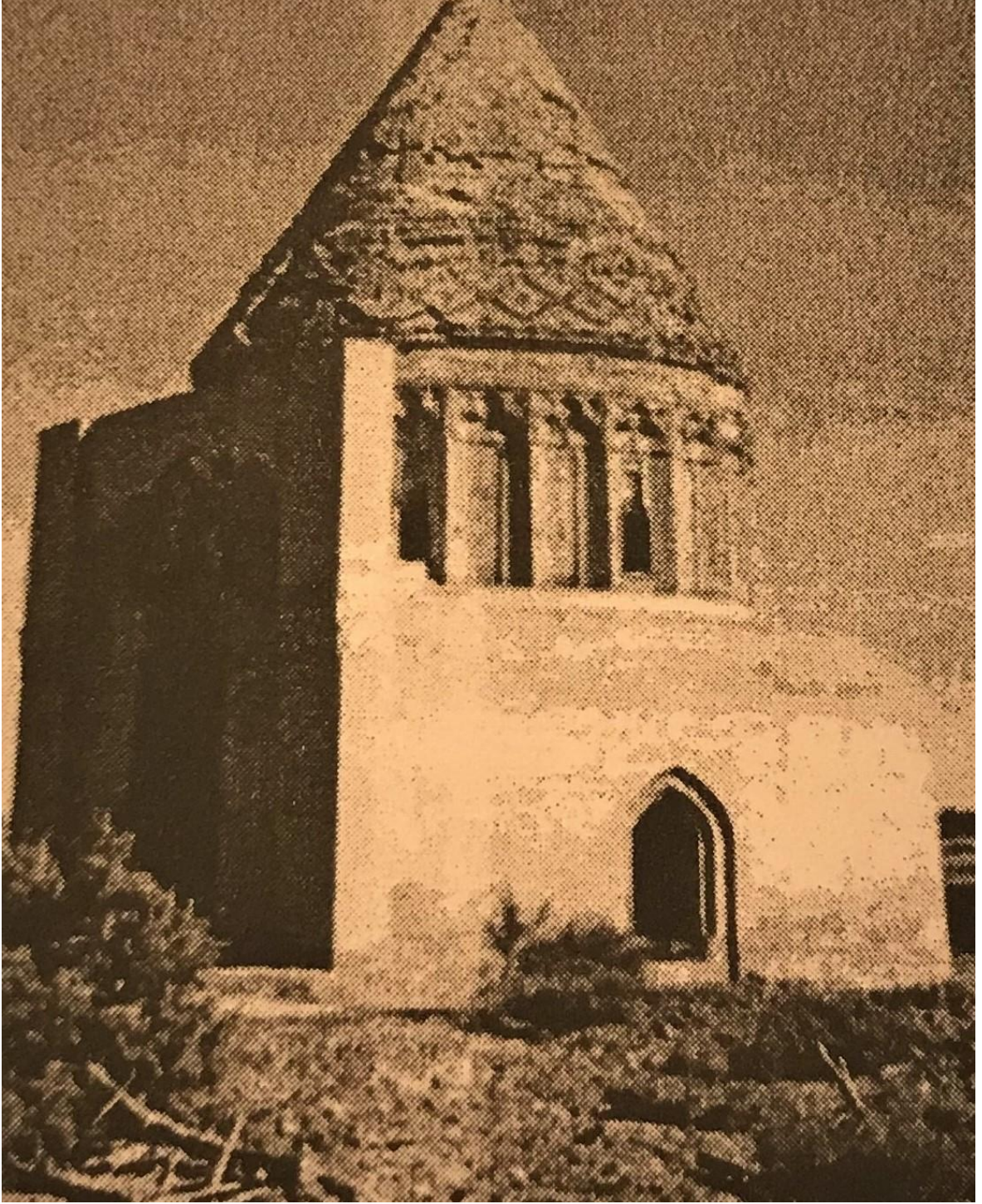
SULTAN ALÂEDDİN TEKİŞ'E AİT SİKKELER

Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar, Devlet Teřkilâti, Ekonomi, Kültür*, Boęazięi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 288.

EK 6

HÂREZMŞÂH ALÂEDDÎN TEKÎŞ TÛRBESİ

Meryem Gürbüz, *Hârezmşahlar, Devlet Teşkilâtı, Ekonomi, Kültür*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 295.